Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

2

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 23 (15461) ◆ 1995 чылдың февраль 7, вторник ◆ Ат салган шагы 23.40 ⇕ Садар өртээ 300 рубль.

ДХ-НИҢ ДАРГАЗЫ–МОСКВАДА

Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдей девискээр политиказының угланыышкыннарының дугайында парламент дыңналгазында киржип турар.

Бо ажыл-херектиң эгелекчизи Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазы болган. Депутаттардан аңгыда парламент дыңналгазының киржикчилери кылдыр Россия Федерациязының субъектилериниң удуртукчуларын чалаан.

Москваже ужуп чоруптарының мурнунда, үшкү сессияның пленарлыг хуралының үезинде парламент удуртукчузу бодунуң командировказының планнарын депутаттарга чугаалап берген. К. А. Бичелдей парламент дыңналгазындан аңгыда, РФ-тиң Президентизиниң Администрациязының удуртукчузу С. А. Филатов болгаш Федералдыг Хуралдың ийи палатазының спикерлери В. Ф. Шумейко болгаш И. П. Рыбкин-биле ужуражыр.

1994 чылда экономиктиг реформаларны боттандырар болгаш экономиканы база социал адырның ажыл-чорудулгазын хандырар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның

ОТЧЁДУ

1994 чылда Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазы экономиктиг реформаларны уламчылаарынче социал адырның албан черлериниң болгаш кол-кол адырларның бүдүрүлгелериниң болурчогуур ажылын хандырарынче, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдиреринче угландынган турган.

Чазак чурттуң удуртулгазы-биле база эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле харылзааларны улам ыңай быжыглаар талазы-биле ажылды чорудуп келген, ол чорук республиканың хөгжүлдезиниң социал-экономиктиг чидиг айтырыгларын шиитпирлээринге салдар чедирип келген.

«Тыва Республиканы Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш аңаа деңнештирген черлерге хамаарыштырар дугайында» Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң 1994 чылдың май 16-да Чарлыы болгаш ооң республикага кээп чораанын республиканың амыдыралынга улуг ужур-дузалыг болуушкуннар болган. Тывага Б. Н. Ельцинниң кээп чораанын хөй-нити республиканың улус-чонунга хүндүткелдиң илерели, девискээрлерге таарыжыр политиканы күштелдиреринче база Россияның күрүне тургузулгазын быжыглаарынче угланыышкынның уламчылалы деп хүлээп көрген.

Тываның ССРЭ-ниң болгаш Россия Федерациязының составынга бежен чыл бактаап келгениниң юбилейи республиканың хөй националдыг чонунуң езулуг интернационалчы байырлалы болган. Аңаа Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу С. А. Филатов баштаан, Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниң болгаш Күрүне Думазының делегациялары, Моолдуң кызыгаарлашкак аймактарының, Россия Федерациязының республикаларының, крайларының, областарының төлээлекчилери киришкен.

Республиканың Чазаа 1993 чылда Чазактың отчёдун чугаалажып көрүп турар үеде кирген шүгүмчүлелдиг санал-оналдарны боттандырар талазы-биле элээн ажылдарны кылып чоруткан. Оларны боттандырар талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыктары, Чазааның доктаалдары болгаш айтыышкыннары, яамыларның болгаш ведомстволарның, кожууннар база хоорайлар чагыргаларының шиитпирлери хүлээп алдынгылаан. 124 хемчеглерден 84-ү күүсеттинген, 24-ү күүселдеде.

1994 чылда Тыва Республиканың Чазаа күжениишкиннинг байдалга ажылдап келген. Чазактың болгаш ооң Чөвүлелиниң 79 хуралдарын эрттирген, республиканың амыдыралының чугула айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң 106 чарлыктары, 31 айтыышкыннары, Чазааның 579 доктаалдары база 210 айтыышкыннары хүлээп алдынган. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларының талазы-биле 152 доктаалдарны хүлээп алган, экономиктиг реформаның, социал политиканың база кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң элээн каш тус сорулгалыг программаларын хүлээп алган. Тыва Республиканың 33 хоойлу төлевилелдерин белеткээн болгаш Дээди Хуралга дамчыдып берген.

Үстүнде турар органнардан кээп турар документилерни чогуур үезинде күүседирини айтырыы Чазактың доктаамал контролюнга турган. 1994 чылдың дургузунда Чазакка Россия Федерациязының Президентизиниң 410 чарлыктары болгаш айтыышкыннары, Россия Федерациязының Чазааның 405 доктаалдары, айтыышкыннары, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының 217 хоойлулары база доктаалдары кирген. Ооң-биле чергелештир хүлээп алдынган бүгү шиитпирлерниң долу күүселдези хандыртынмаан.

Президентиниң, оралакчы президентиниң болгаш Чазак кежигүннериниң биче болгаш ортумак бизнестиң төлээлекчилери-биле, база адырларының, агроүлетпүр комплексиниң бүдүрүлгелериниң, республиканың эрге-хоойлу камгалал органнарының удуртукчулары база тус чер чагыргаларының төлээлекчилери-биле ужуражыышкыннарынга экономиканы реформалаарының болгаш ооң байдалының хөй талалыг айтырыгларын чугаалажып, сайгарып көрген. Девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның Даштыкы харылзаалар талазы-биле дүүштүрүлге чөвүлелиниң хуралын, чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдирер болгаш республиканың амыдыралын хандырарының өске-даа чугула айтырыгларының талазы-биле селектор хуралдарын эрттиргилээн.

Эргелеп башкарылганы улам ыңай сайзыраңгайжыдар база ооң төпчүттүнгенин нептередир талазы-биле хемчеглер алдынып келген. Күүсекчи эрге-чагырганың республика черлелиг эргелеп башкарылга органнарының чамдык ажыл-хүлээлгелерин хоорайлар болгаш кожууннар чагыргаларынга дамчыдып берген. Күүсекчи эрге-чагырганың республика органнарының эргелел аппарадының ажылдакчыларының санын 79 кижиге, хоорайлар база кожууннар чагыргаларының эргелел аппараттарынын 46 кижиге кызырган. Ол кызырылгаларның күсели-биле суму чагыргаларының бот-башкарылга органнарын быжыглаан. Ооң-биле чергелештир федералдыг бюджеттиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле эргелеп башкарылганың чаа органнары тургустунган. Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы-биле эрге-чагырганың төлээлелге база күүсекчи органнарының ажыл-агый хандырылгазының талазы-биле күрүне эргелелин тургускан, ол эрге-чагырганың органнарының транспорт хандырылгазының күш-ажылды компьютержидериниң талазы-биле чамдык хемчеглерни ап чоруткан.

Яамыларның, күрүне комитеттериниң, база ведомстволарның, Президентиниң болгаш Чазактың аппарадының харыысалгалыг ажылдакчылары 442 удаа, ооң иштинде кожууннарже —338 удаа сургакчылаан. Чер-черде бот-башкарылга органнарынга боттуг дузаны көргүзер сорулга-биле Эрзин, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик кожууннарже үнүүшкүннерни кылган. Кунгуртуг, Мугур-Аксы, Мөген-Бүрен, Кара-Хөл суурлар, Ак-Довурактың ЧЭТ, Хову-Аксы, Чаа-Хөл ажылчын суурлар, Чазактың онзагай контролюнга турган. Чазактың хөй кежигүннери республика амыдыралының соңгаарлаттынмас социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээри-биле Москваже чоруп келген.

Кадрлар-биле ажылче доктаамал кичээңгейни салып келген. Республиканың Президентизиниң чанында кадрлар-биле ажыл талазы-биле чөвүлел тургустунган, шилчилге үе-чадазында күрүне албанының кадр политиказының кол угланыышкыннары ажылдап кылдынган. Яамыларда, ведомстволарда, кожууннар чагыргаларында кадрлар белеткээриниң болгаш билиин бедидериниң планнары ажылдап кылдынган болгаш бадылаттынган. Бо айтырыглар талазы-биле Чазак Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Россияның Күрүне албанының академиязы-биле Россияның Улус ажыл-агый академиязы-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. Сибирьниң кадр төвүнге 20 ажыг ажылдакчылар өөредилгени эрткен, ону 6 кижи дорт өөренип дооскан, 16 кижи хүндүскү салбырда өөренип турар, яамыларның, ведомстволарның, хоорайлар, кожууннар чагыргаларының болгаш коммерция тургузугларының база Чазак аппарадының 143 ажылдакчылары боттарының мергежилин менеджменд болгаш бизнес, бюджет болгаш саң-хөө, сайгарлыкчы ажыл-чорудулга болгаш банк херээниң айтырыгларының талазы-биле янзы-бүрү албан черлериниң, база делегей төптериниң эрттирген семинарларынга боттарының мергежилин бедиткен. Тыва Республиканың орденнерин болгаш медальдарын бүдүрүлге мурнакчыларынга эрткен чылын бир-ле дугаар тывыскан.

Эрткен чылын хамаатыларның чагаа-бижиктери, билдириишкиннери-биле күжениишкинниг ажыл чоруп келген, чыл дургузунда республиканың Чазаанга 1664 хамааты чагаа-бижик киирип, боттары келген. Хамаатыларның хөй кезии чуртталга байдалдарын экижидер талазы-биле дилеглерлиг. Чээлилер бээриниң дугайында, материалдыг дуза көргүзер, күш-ажылга киирер дугайында дилеглерлиг кээп турган. Хамаатыларның үстүнде айыттынган айтырыглар талазы-биле ол бүгү дилеглерин шуптузун хандырары акша-хөреңгиниң чедишпезиниң хараазы-биле болдунмайн барган. 1164 дилеглерни хынап көрген, 500 биддириишкиннер шиитпирлээриниң кырында туруп турар.

Дыка хөй четпестер саң-хөө болгаш материалдыг курлавырларның чедишпезинден эвес, а чамдык яамыларда болгаш ведомстволарда ажылдакчыларның ажыл-хүлээлгелерин чедир билбезинден, кожууннар чагыргаларында эрге-хоойлу белеткелиниң чогундан, кижилер-биле ажылдап билбезинден, күүсекчи сагылга-чурумнуң куду деңнелдиинден, республиканың Президентизиниң чарлыктарын база айтыышкыннарын, Чазактың доктаалдарын күүсетпезиниң фактыларындан, бюджет езугаар көрдүнген акша-хөреңгилерни чогуур сорулгаларынга, дүүштүр ажыглавайн турарындан тыптып турар.

Хамаатыларның хомудалдары-биле ажылды экижидериниң, күүсекчи сагылга-чурумнуң деңнелин бедидериниң айтырыгларының талазы-биле республиканың Президентизи Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының ажылдакчылары, Чазак кежигүннери-биле чөвүлел хуралдарны чаңгыс эвес удаа эрттирип келген. Ол айтырыглар күрүне албанының ажылдакчылары-биле чөвүлел хуралдарга болгаш семинарларга доктаамал көдүртүнүп келген.

I. Социал политиканы боттандырар талазы-биле хемчеглер

1994 чылда Тыва Республиканың Чазааның социал политиканы боттандырар талазы-биле ап чоруткан хемчеглери кижилерниң амыдырал деңнелин элээн быжыглап турумчудар, социал дүшкүүрлүг чоруктуң өзерин болдурбас арганы берген. Социал адырда рыноктуг экономиканың харылзаалары улам ханылап кирип турар апарган. Чурттаар оран-бажың талазы-биле рынок кирген, социал эштежилге база бар апарган, күрүнени-биле чергелештир төлелгелиг эмчи, өөредилге база культура талазы-биле хууда сайгарлыкчы ажыл-чорудулга көстүп келген.

Сөөлгү дөрт чылдарның түңнелдери-биле бир-ле дугаар республиканың чурттакчы чону 0,6 хуу өскен болгаш, санаашкыннар езугаар алырга 308,2 муң кижи боор турар, Республикадан дашкаар үнүп чоруткаңнарның саны чүгле 0,5 муң кижи, а 1993 чылда 2,2 муң кижи турган. Республикада чурттакчы чоннуң санының өзүлдези муң кижиге хамаарыштыр көрдүнген санга онаштыр Россия Федерациязында эң-не улуг боор турар.

1994 чылда чоннуң кадыкшылын камгалаары Президентиниң болгаш Чазактың кичээнгейиниң төвүнге туруп келген. Херээженнерниң болгаш чаш уругларның кадыының байдалының көргүзүглери ооң турумчуп быжыгарының дугайында чугаалап турар. Иелерниң божаан таварылгада өлүрү барык ийи катап кызырылган, төрүттүнген чаштарның өлүр чоруу 25 хуу кызырылган. Эмнелге албан черлерин эмчи кадрлар-биле, эмнелге дериг-херекселдери-биле хандырарының талазы-биле хемчеглер алдынып келген. Кадрлар-биле ажылга контракт системазы ажыглаттынып турар. Чурттуң эмчи баазаларынга өөредилгени 189 эмчилер эрткен. 3,7 млрд рубльге эм-таң аймаан садып алган. Эмчи дузазын чедирери ачы-дуза чедирериниң эң таарымчалыг аргаларынче база эргежок чугула эмчи дузазын чедирериниң хемчээлин арттырарынче болгаш ооң шынарын бедидеринче угланган. Эм аймаан халас болгаш чиигелделиг бээри 268 млн. рубль болган. Медицинаның албан камгаладылгазын кииреринин талазы-биле болгаш акшаландырыышкынның бюджет-камгаладылга системазынче шилчиири уламчылаан.

Тыва Республиканың Президентизиниң № 1 Чарлыын болгаш 2000 чылга чедир өг-бүлени быжыглаар, иечашты база уругларны камгалаар талазы-биле күрүне программазын боттандырар хемчеглерни күүседири-биле «Инвалид уруглар», «Өскүс уруглар», «Соңгу чүк уруглары», «Өг-бүлени планнаары», «Салым-чаяанныг уруглар», «Уруглар чеминиң индустриязы» дээр тускай сорулгалыг биче программаларны каттыштырып турар «Тываның уруглары» деп республиканың комплекстиг программазын ажылдап кылган. Чоннуң кадыкшылын комплекстиг өөренип көөр болгаш кадыкшылды камгалаар сорулга-биле, эртем кадрларын белеткээри-биле хөй талалыг эртем лабораториязы ажылдап турар. Томскиде медицина генетиказының институду-биле кады чоннуң имунно-генетика статузун шинчилээр медицина-генетика албанын тургускан. Аар аараан уругларның аарыын тодарадыр болгаш, эмнээр, даштыкы чурттарның амгы үедеги дериг-херекселдери-биле дерээн республиканың уруглар эмнелгези ажылдап турар. Республиканың божудулга бажыңының чанында өг-бүлени планнаар албан черин ажыткан. Кызылдың профилактика төвүнүң чанында уруглар эмнелгези ажылдап турар.

1994 чылда республиканың курорттарынга, кадыкшылга черлеринге, республикадан дашкаар черлерге 2300 кижиниң кадыын эмнээн. Тус черниң минералдыг суглары — аржааннарының эмнеп-кадыкшыдар аргаларын эки ажыглап турар. Хоорай чоогунда стационар, школалар чанында спортчу база күш-ажылчы лагерьлерге 10,3 муң уруглар дыштанган, оларның хөй кезии чедимчези эвээш өг-бүлелерниң уруглары боор турар. 100 ажыг уруглар «Артек», «Океан», «Орленок» деп делегейниң уруглар төптеринге дыштанган. Чоннуң кадыкшылы бойдус хүрээлелиниң байдалындан дорт хамааржып турар. 1994 чылда «Арга-арыг дугайында» Хоойлуну хүлээп алган, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле Чазак комиссиязын тургускан. «Экология болгаш кадыкшыл» деп эртем-практиктиг конференцияны эрттирген. Экология контролюн тургузуп, хоойлужудулганы хажыткан 158 хажыдыышкыннарны сойгалаан, ол талазы-биле 21 млн. рубльдиң торгаалдарын онааган.

Ооң-биле кады республикада күш-ажыл кылып шыдаар кижилерниң өлүр чоруу хөй. Балыг-бышкын болуру, хораннаныры, хан эргилдези, тыныш органнары аарыыр чоруктар хөй. Туберкулез, дифтерия, вирус гепатиди, кеш аарыглары арбын. Ылаңгыя хоралыг гепатит, кеш кижиир аарыглар Кызылда, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Өвүр, Таңды, Чеди-Хөл кожууннарда хөй. Медицина, санитар-эпидемия, аптека албаннары чогуур негелдеге чедир ажылдавайн турар, эмнер-биле хандырылга үзүктелиишкиннерлиг, чунар-бажыңнарның, хеп чуур черлерниң ажылы сула, Агаарны хирлендирип турарының, ижер суг-биле хандырылгада четпестер хөй.

Өөредилге талазы-биле алырга, кол кичээңгейни ооң структураларын улам хөгжүдеринче, өөредилге программаларын гуманчыдарынче, өөредилге черлериниң бот-тускайлаң болурун бедидеринче, оларның хевирлерин хөй янзы болдурарынче угландырып келген. Хөй-хөй өөредилге черлери өөредилге-кижизидилгелиг ажылды калбартып, улусчу педагогиканы ажыглап турар. Өөредилге чорудуушкуннарынга эки түңнелдерни тыва-түрк лицей чедип алган. Өске-даа өөредилге черлерин, комплекстерни, «Уругларның сад-школазын», кадыкшылга төптерин, гимназия хевирлиг черлерни, шенелде шөлчүгештерни тургузуп турар. Ниити өөредилге школалары уругларның школалардан үнерин болдурбаан, бүгү комплект класстарны үшкү чергениң деңнелинге арттырган. 1994-95 чылдарда өөредилге албан черлериниң 30 хуузун долу септээн.

Профессионал училищелерге 2200 аныяк ажылчыннарны белеткээн. Красноярскиниң политехниктиг институду-биле кады № 4 ПТУ-нуң баазазынга техник-механик мергежилге техниктиг лицей бөлүүн ажыткан. Профтехөөредилге черлеринде өөредилгени чоорту өскертип эгелээн. Чоннуң күш-ажылга хаара тудар яамының баш удур кылган медээзин езугаар алырга, үнүш болгаш мал ажылынче угланган фермер-арендатор, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң бухгалтери, национал хеп дааракчызы, хөгжүм херекселдери кылыр мергежилдерге кижилерни өөредип турар.

1994 чылда эртем айтырыгларынче улуг кичээңгейни угландырган. Бо хүннерде 11 эртем-шинчилел организациялары ажылдап турар, ол черлерде 7 докторлар, 50 эртем кандидаттары, 162 эртем ажылдакчылары хаара туттунган. РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг салбырын РЭА-ның Сибирь салбырының Тыва комплекстиг институду кылдыр эде организастаан. Ветеринария талазы-биле Тыва лаборатория бот-тускайлаң болур эргени алган. Кызылдың башкы институдунда «Ада-чурт төөгүзү» деп мергежил талазы-биле аспирантураны, университет мергежилдериниң талазы-биле «Информатика», «Математика» деп чаа факультеттерни ажыткан. Бо дээрге Тываның күрүне университединиң, республиканың эртем-өөредилге төвүн ажыдарынче боттуг базым боор турар. Россияның 29 дээди өөредилге черлеринче 248 кижини өөредип чоруткан. Россия академияларының болгаш институттарының хүлээп алыр комиссияларын Кызылга чалап эккелгеш, хүлээп алырының экзаменнерин чоруткан. Турцияның, Моолдуң, Американың, өске-даа чурттарның өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерге болгаш сургуулдарга дузаны каткан.

Республиканың эртем организациялары мурнады хөгжүдер эртем шинчилелдеринге 750 млн. рубльдиң саң-хөө деткимчезин алган. Аспирантыларны өөредиринге, диссертантыларның эртем командировкаларынга, башкыларның, ажылдакчыларның стажировка эртеринге 78,8 млн. рубльди чарыгдаан.

1994 чылда Чазактың культура талазы-биле политиказын төөгү-культура байлаан арттырарынче база ажыглаарынче, тускай шынарлыг национал культураны катап тургузарынче болгаш хөгжүдеринче, адырның структуразын эде тургузарынче, эң талантылыг, салым-чаяанныг кижилерни камгалаарынче, албан черлериниң, ылаңгыя көдээде культура одагларының материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче угландырган.

Республикага болгаш кожууннарга культура-массалыг программаларны, көрүлделерни, конкурстарны, фестивальдарны белеткеп эрттиргилээн, чоннуң чаңчылдарынга, бот-тывынгыр чогаадылгазынга тураскааткан тематиктиг хемчеглерни боттандырган. Филармонияның, хөгжүм-шии театрының чогаадыкчы коллективтериниң мергежили бедип, республиканың Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи, национал библиотека, хоорайның, көдээниң культура бажыңнары чонга бараан болур хүлээлгезин эки күүседип турар.

Культура албан черлеринде 3295 кижи ажылдап турар. Амгы үеде культураның дээди, ортумак өөредилге черлеринде 432 студент өөренип турар. Клуб албан черлериниң специалистер-биле хандырылгазы 13,3 хуу, библиотекаларда — 29 хуу боор турар. Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Эрзин кожууннарның культура албан черлеринде специалистер чедишпес. Эрткен чылын көдээ черлерже 65 аныяк специалисти чоруткан.

Салым-чаяанныг уругларның республика школазының материалдыг баазазын экижиткен, оларга өөредилге класстарлыг, чурттаар черлиг, столовайлыг аңгы бажыңны берген.

Күрүнениң 174 киновидео тургузугларлыг черлери ажылдап турар: күрүнениң «Тыва фильм» бүдүрүлгези бар. Тывага XIV Далай-ламаның келгенинге тураскааткан «Богда бурганның ээп келгени» деп документалдыг кинофильмни тырттырган, Алдан-маадырларның тура халыышкынының 110 чылынга тураскааткан «Улустуң тураскаалы», «Кызылдың 80 чылынга» Тываның Россияның составынга киргениниң 50 чылынга тураскааткан фильмнерни кылган.

Туристер фирмалары-биле харылзаалар тудар ажылдар үргүлчүлээн. Республикага туризмни хөгжүдер хемчеглерни ажылдап кылырының кереэлерин чарган. Тываның тураскаалдарын бүрүткээр ажылдарны дооскан.

ЮНЕСКО-нуң Национал комитедин тургускан, «Хөөмей» деп делегей төвү ажылдап турар, делегей болгаш националдар аразының культурлуг харылзаалары калбарып турар. Эрткен чылын 11 чогаадыкчы ажылдакчылар Россия Федерациязының күрүне шаңналдары-биле шаңнаткан. Республиканың Президентизиниң Чарлыын езугаар чогаадыкчы эвилелдерни акшаландырары-биле бюджеттен 127,4 сая акша аңгылап берген.

Улустуң тускай янзылыг культуразын болгаш шажынның катап тургузар ажылдарны чоруткан. Самагалдайда, Кызыл-Дагда, Чадаанада Кызылда хүрээ, дуганнар ажылдап турар. Хүрээ албанныглары Улан-Үдэде Улан-Баторда, Санкт-Петербургта өөренип турар. Тыва хамнарның «Дүңгүр» деп делегей төвүн тургускан. «Арыг-нүүр болгаш шажын организацияларының хостуг болурунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин ажылдап кылган.

Күш-культура болгаш спортту хөгжүдеринче угланган тодаргай хемчеглерни хүлээп алган. «Күш-культура болгаш спорт дугайында» республика Хоойлузун хүлээп алган. Олимпий курлавырлар училищезин, дээди спортчу мергежил школазын ажыткан. Кол кичээңгейни уруглар, аныяктар, улуг назылыг чон ортузунга күш-культура-кадыкшыл ажылдарын күштелдиреринче мөөңнээн. Чыл дургузунда республика хемчээлдиг 70 спортчу хемчеглерни боттандырган. «Тыва Республиканың спорт мастери» деп атты, национал хүрешке хүндүлүг аттарны тургускан. Тыва спортчулар эрткен чылын ча адарының, кик-боксинг, хостуг хүреш талазы-биле делегей, Бүгү-россия маргылдааларынга чедиишкиннинг киришкен.

1994 чылда күш-ажыл рыногунга байдалды бүдүрүлгени чаартырынга тургустуна берген бергелер, бюджет аргаларының эвээжээни, карылгалыг бүдүрүлгелерни чээли-саң-хөө аргазы-биле деткип, бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан хосталган ажылдакчыларны өжегээр тудуп турган чорук тодараан.

Массалыг ажыл чок чорукту болдурбазы-биле чонну ажылче хаара тудар программаны ажылдап кылган. Программаны күүседип, ажылче хаара тудар фондуну чарыгдап турарын Чазак хуралынга ийи катап чугаалажып көрген. Чазактың, профэвилелдериниң болгаш ажыл берикчилери каттыжыышкыннарының аразында республика дугуржулгазын канчаар күүседип турары доктаамал кичээңгейге турган.

Албан ёзузу-биле ажыл чок бүрүткеткен кижилерниң саны республиканың күш-ажыл кылып шыдаар чонунуң санының 1,4, а Россияда 1,8 хуузу болган. 1994 чылда чонну ажылга хаара тудар черлерге 8182 кижи келген, 3073 кижини ажылга киирген, бо дээрге ооң мурнунда чылда турганындан 66,5 хуу хөй боор турар. Ажылга хаара тударының күрүне фондузунуң күсели-биле ажылдаар 367 черни тургускан, 641 кижини чаа мергежилдерге өөреткен, оларның аразында бүдүрүлге ээлери, биче болгаш ортумак бизнес организакчылары, ЭСМ операторлары, фермерлер, ачы-дуза чедирилгезинде хуу бүдүрүлгелер ээлери бар.

Төлевирлиг хөй-нити ажылдарын организастаарын боттандырып турар, аңаа 1733 кижи киришкен. Аңаа түр ажылдавайн турарларны, студентилерни, сургуулдарны, пенсионерлерни киириштирген, 192,5 млн. рубльди чарыгдаан. Массалыг ажыл чок чорукту болдурбас хемчеглерни баш удур алгылаан, хуужудулга болгаш бүдүрүлгелер буурап дүжүп турар үеде ажылга хаара тудар магадылалды тургускан. Ниитизи-биле ажылга хаара тудар программаны боттандырарынга 2042 млн. рубльди, материалдыг деткимче көргүзеринге 1042 млн. рубльди ажыглаан.

Чурттакчы чоннуң ажыл кылып албас болгаш хандырылгазы кошкак бөлүктериниң социал камгалалы ийи кол угланыышкын-биле чоруттунуп келген— пенсия хандырылгазы болгаш социал дуза чедирилгези-биле.

Отчеттуг үе дургузунда Чазактың ажыл-чорудулгазы назылап кыраан хамаатыларның материалдыг байдалын камгалаарынче, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерге болгаш чурттакчы чоннуң хандырылгазы кошкак бөлүктеринге акша база натуралдыг дуза көргүзеринче, азырадылга хөйү-биле негеттинер өг-бүлелерниң, улгады берген назылыгларның болгаш инвалидтерниң социал хандырылгазынче угланган турган.

Республикада 88,1 муң кижи пенсиялар болгаш пособие акшалар ап турар. Назылап кыраанының аайы-биле пенсияның ортумак хемчээли 97730 рубль боор. пенсияларның бүгү хевирлеринге 55504 рубль түңнүг компенсация төлеттинип турар. Россия Федерациязының Президентизиниң «Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга болгаш оларга деңнештирген черлерге хамаарыштырар дугайында» Чарлыынга дүүштүр республиканың 5 муң ажыг хамаатылары немей пенсия алыр эргелиг болганнар.

Амгы үеде школа-интернаттарда долу күрүне хандырылгазында назылап кыраан 719 кижи болгаш инвалидтер туруп, оларның хандырылгазынга 2,8 млрд. рубль чарыгдаттынган. Бажыңга социал дуза чедирилгезиниң салбырлары 620 кижини азы аңаа хереглелдиг боор турарларның 53,3 хуузун хандырып турар. Инвалидтерге болгаш пенсионерлерге санитар-курорт эмнедилгезинге 354 путевка бердинген, «Ока» деп 47 автомашина, 34 мотоколяска болгаш 68 кресло-коляска тускайлаттынган.

Чурттакчы чоннуң социал камгалал яамызының чанында өг-бүле, херээженнер болгаш бичии чаштар айтырыгларының эргелели тургустунган, өг-бүлеге социал дуза чедирилгезиниң Кызыл хоорай база сес кожуун төптери болгаш кижизидилгези берге уругларның социал катап тургузуушкунунуң ийи төвү ажылдап турар, оларның хөй кезии уруглар хүлээп алыр доктаамал черлерлиг. Оларны тударынга 800 млн. ажыг рубль тускайлаттынган. Хандырылгазы чедишпес хамаатыларны немей илередип тыварының, ажыл чок чурттакчы чонну ажылга хаара тударының, дузалал ажыл-агыйлар организастаарынга, чер тускайлап бээриниң, өртээниң чамдык кезиин төлеттиргеш хөмүр-даш, ыяш сөөртүлгезиниң, эттиң, картофельдиң, тарааны болгаш далганны эмин эрттир бедик эвес, чогумчалыг өртектер-биле садарының талазы-биле боттуг ажыл черлерде организастаттынган. Өскүс уругларга кышкы идик-хеп садып алырынга дуза чедиртинген.

Дайын хоочуннарының социал хандырылгазын, амыдырал хандырылга байдалдарын, эмчи хандырылгазын экижидериниң талазы-биле хемчеглер алдынып турган. Тиилелгениң 50 чылын демдеглеп эрттирер чылда дайынның онза хереглелдиг киржикчилерин чаагайжыттынган квартиралар-биле хандырары, тыва эки турачыларының музейин ажыдары болгаш өске-даа хемчеглер алдынары көрдүнүп турар.

Эрткен чылын политиктиг репрессияларга когарааннарны агартырының талазы-биле ажыл уламчылаан. Оларның уругларынга болгаш төрелдеринге, хавыртынган эт-хөреңгизи дээш 12,5 млн. рубль түңнүг компенсация төлеп бердинген, 5 квартира тускайлаттынган болгаш садып алдынган. Тывага политиктиг репрессияларга когарааннарның тураскаалының музейи ажыттынган.

1994 чылдың дургузунда аныяктарның социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээриниң талазы-биле ажыл чоруттунуп келген. Аныяктар херектериниң талазы-биле яамы сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдезиниң, ажыл-биле хандырылганың талазы-биле ажылдарны чорудуп, шеригже кыйгыртылга, студентилер, аныяктарның хостуг үезин организастаарының айтырыгларын шиитпирлеп турган. Тываның Аныяктар эвилели, Аныяктар программаларының фондузу, Афган дайынчыларының чөвүлели болгаш өске-даа хөй-нити организациялар-биле кады ажылдажылга чоруттунуп келген. «Тываның аныяктары» девискээр программазы ажылдаттынып кылдынган болгаш «Россияның аныяктары» федералдыг программада киирттинген. Ооң акшаландырыышкыны 1995 чылда эгелээр. Россияның Эртемнер академиязы-биле кады республиканың аныяктарының социал картазын тургузарының талазы-биле социологтуг шинчилел ажылдары чоруттунган, республиканың аныяктарының социал-экономиктиг байдалын баш бу-

(Уланчызы 2-ги арында).

1994 чылда экономиктиг реформаларны боттандырар болгаш экономиканы база социал адырның ажыл-чорудулгазын хандырар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның

ОТЧЁДУ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

рунгаар өөренип көөрү-биле 1995 чылдың бирги кварталында статистика медээлериниң чыындызын үндүрер. Ооң-биле кады Тыва Республиканың «Тыва Республикага күрүнениң аныяктар политиказының дугайында» Хоойлузу чедир боттандыртынмайн турар, дыка хөй кожууннарда аныяктар-биле ажыл чорудар структуралар чок. Кедээ аныяктарның ынай-бээр шимчеп көжери, кем-херек үүлгедиишкиннери, арагалаашкын болгаш наркомания-биле холбашкан шиитпирлеттинмээн айтырыглар хөй.

Республикада 60 муң экземпляр тираждыг 14 солуң үнүп турар. Телерадио дамчыдылгаларының үези бир неделяда 12 шак боор турар. Массалыг информация чепсектери республиканың ниитилел-политиктиг, социал-экономиктиг болгаш культура амыдыралын ниитизи-биле шын чырыдып турарлар. Ол-ла үеде экономиктиг реформалар чорудулгазы, база рыноктуг бүдүрүлге харылзаалары ам-даа кошкак чырыттынып турар. Солуннар материалдарының, телерадиодамчыдылгаларының географиязы кызы.

Тываның ном үндүрер чери 39 номну, ооң иштинде 13 өөредилге номун, чечен чогаалдың болгаш өске-даа литератураның 20 номун парлап үндүрген.

Тыва Республиканың Чазаа чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелин чогумчударының талазы-биле хемчеглерни ап келген. Орулгаларының көскү өзүлдези республиканы Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга болгаш аңаа деңнештирген черлерге хамаарыштырганы-биле чедип алдынган. Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының ажыл төлевириниң деңнелиниң аразында ылгал эвээжээн. Ажаалга банкыларында чурттакчы чоннуң салыышкыннарының 10 млрд. рубльге өскени, ооң-биле кады өртектиг саазыннарны болгаш даштыкы акшаларны садып турарын демдеглээри өөрүнчүг. 1994 чылда чурттакчы чоннуң акша орулгалары 1993 чыл-биле деңнээрге, 4,9 катап өскен, а өртектер өзүлдези 3,3 катап болган. Ооң-биле санажылга кылыр арга бедээн. Орулганың 80 хуузундан хөй кезии барааннар садып алырынга болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң төлевиринге ажыглаттынган.

Хереглел негелделерин хандырарынга чугула черни мөөңнээн болгаш үүрмек садыглажылганы организастаары, чурттакчы чоңга ачы-дуза чедирилгези ээлеп турар. Хереглел барааннарын киир сөөртүрү-биле республикаже чээли курлавырларын хаара тударынга Чазак деткимчени көргүзүп келген. 1994 чылда хуу бүрү хереглелдиң барааннарының мөөңнеп садар бүдүрүлгелер дараазында хемчээлдерге республикаже киир сөөрткен: далганны — 14 муң тоннаны, чигирни — 3,2, макарон кылыгларын — 3,5, үнүш үзүн —1,2 болгаш кондитер кылыгларын 2 муң тоннаны. 1994 чылда үүрмектеп садар бараан саарылгазы 193 млрд. рубль бооп, оларның 27 хуузу киир сөөртүлгениң болгаш хууда кижилерниң садыглаашкынының күзели-биле болдунган.

1994 чылдың ийиги чартында хереглел өртектериниң болгаш чурттакчы чоннуң орулгаларының өзүлдезиниң деңнелдери чоокшулажып келген-даа болза, өртектерниң деңнели бедик бооп артпышаан. Амыдырап чурттаарынга чедип болур акша-хөреңгиниң эң кудуку хемчээли декабрь айда 211 муң рубль чеде берген. Өртектерниң өзүлдези улус хереглелиниң барааннарының бүдүрүлгезиниң ам-даа кудулап турарындан болгаш ол барааннарны, ылаңгыя даштыкы барааннарны киир сөөртүрүнүң көвүдээни-биле холбашкан. Садыг бүдүрүлгелеринде боттуң саарылга акша-хөреңгизиниң чок бооп турары, чээлилер дээш хуулар талазы-биле чарыгдалдарның эвээш эвес бооп турары база дыка салдарлыг бооп турар. Садыг бүдүрүлгелериниң 53 хире хуузу карылгалыг. Хереглекчилер кооперациязының бүдүрүлгелери ылаңгыя берге байдалда бооп, ниити бараан саарылгазында оларның үлүү 1993 чылда 38 хуу турганындан 1994 чылда 28 хуу чедир кызырылган.

Республиканың чурттакчы чонунга 26,1 млрд. рубль түңнүг ачы-дуза чедиртинген. Ооң-биле кады амыдырал хандырылга системазын эде тургусканы ооң бүдүрүлгелериниң эвээш эвес кезиин дүжүрүп, чок кылырынга чедирип келген. Ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли 1993 чыл-биле деңнээрге, деңнештирген өртектер-биле 26,5 хуу бооп турар. Чурттакчы чонга ачы-дуза чедирериниң талазы-биле өнчү-хөреңгиниң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелериниң ажылын дүүштүрүп, таарыштырары негеттинип келген.

II. Корум-чурум камгалалын быжыглаарының болгаш кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниң хемчеглери

Россияда болгаш республикада анаа эвес социал-экономиктиг байдал ниити корум-чурум байдалының камгалалынга болгаш кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселге багай салдарны чедирип турар. Оларның кол чылдагааны чурттакчы чоннуң аразында ажыл чок чоруктуң болгаш арага-дары ижериниң хемчээлиниң улам өзүп турары бооп турар.

1994 чылда ниитиниң корум-чурум камгалалын моон-даа соңгаар быжыглаарының, корум-чурум камгалаар органнарны кадрлар-биле хандырарының хемчеглерин дүүштүрүп, таарыштырарының талазы-биле ажылдар уламчылаттынып келген. Кем-херек үүлгедиишкиннери болгаш хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннары-биле демиселди күштелдирериниң күрүне программазы бадылаттынган болгаш боттандыртынып турар.

Шүүгү, Иштики херектер яамылары, прокуратура органнары хамаатыларның эргелериниң болгаш хостуг чоруун камгалаарынче, корум-чурумну быжыглаарынче болгаш кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдиреринче угланган күүседир ужурлуг актыларны белеткээринге болгаш хүлээп алырынга идепкейлиг киржип келген.

Корум-чурум камгалаар органнарның кадрлары-биле ажыл республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның онзагай кичээнгейинде туруп турар. 1993 чыл-биле деңнээрге, ИХМ-ниң хууда составының саны, республиканы ниитизи-биле алырга, 12,5 хуу көвүдээн. Иштики херектерниң хоорай болгаш кожууннар органнарын быжыглаары-биле немелде ажылдакчылар чоруттунган. Россия Федерациязының ИХМ-ниң болгаш Чингине прокуратуразының удуртукчу ажылдакчыларының киржилгези-биле милиция болгаш прокуратура истекчилериниң республика конференциязы бооп эрткен. Республиканың Президентизиниң саналы-биле Чазак Баштыңының корум-чурум камгалаар органнарның болгаш шериг кезектериниң ажыл-чорудулгазын дүүштүрер оралакчызының албан-дужаалы тургустунган, республиканың корум-чурум камгалаар органнарының удуртукчуларының албан-дужаал эрге-байдалы коскузу-биле көдүрүнген, оларның дыка хөйүнге күрүнениң тускай дээди шериг эргелери тывыстынган.

Эрткен чылда хоорайлар болгаш кожууннар чагыргаларының корум-чурум камгалаар органнарының материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга эвээш эвес кичээнгей салдынып келген. Корум-чурум камгалалының тускай тургустунган фондуларының күсели-биле автотранспорт, аңаа херек артык кезектер, шагдаа албанының ажылдакчыларынга чурттаар оран-сава саттынып келген. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем кожуун болгаш Кызыл хоорай судтары эрткен чылын автотранспорт-биле хандыртынган. Бай-Хаак суурда болгаш Кызыл хоорайның хем оң талазында өртке удур албан черлери чаа оран-савалыг болган. Ак-Довурак хоорай депозунуң тудуу доостур четкен. Кожууннар болгаш Кызыл хоорай судтарының капитал септелгезинге 400 млн. ажыг рубль чарыгдаттынган. Кызыл хоорайның болгаш Чөөн-Хемчик кожуун прокуратураларының ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган.

Кады кылдынган ажыл-хемчеглерниң түңнелинде 1994 чылдың дургузунда республикага демдеглеттинген кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны 12,7 хуу кызырылган. Кудумчуга херек үүлгедиишкиннери 10,6 хуу эвээжээн. Истеп тыптынган херектерниң саны 42,5 хуудан 51,9 хуу чедир көвүдээн.

Корум-чурум камгалаар органнарның, ооң иштинде Контрразведканың федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң күжениишкиннери-биле 8,7 млрд. рубль түңнүг когаралды болдурбас аргалыг болган, кем-херек үүлгедикчилеринден 23 млн. рубль ажыг түңнүг материалдыг үнелиг чүүлдер хавыртынган.

Үндүрүг төлээриниң 349 хажыдыышкынын үндүрүг полициязының органнары илередип тыпкан. Бюджетке 2 млрд. рубль түңнүг карылганы болдурбас аргалыг болган. Административтиг сагылга-чурум үрээн 180 кижини 14,1 млн. рубль-биле торгаан. Бюджет талазы-биле өрелиглерниң эт-хөреңгизинге 152 миллион рубль административтиг хоругалды болдурган. Тыва Республиканың үндүрүг полициязының болгаш каайлы чериниң органнарының тургустунуушкуну колдуунда доозулган.

Россия-Моол кызыгаарының тыва кезээнге, ылаңгыя мал оорлаашкынының талазы-биле чидиглениишкиннерге чедирип болурун эрткен чыл көргүскен. Күрүне кызыгаарының байдалын быжыглаар талазы-биле организастап административтиг эрге-хоойлу хемчеглерин республиканың Президентизи, Чазаа ап келген. 1994 чылдың январьда республиканың Президентизиниң Чарлыы үнген, ук айтырыг талазы-биле моол делегация-биле ужуражылганы Кызылга майда эрттирген. Эрге-хоойлу органнарын, чурттакчы чоннуң кежиин акша-хөреңги-биле хандырып, тускай дружиналар, доскуулдар дамчыштыр кызыгаар камгалалынга хаара тудуп турар. Республика девискээринге кызыгаар зоназын тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган. Ынчалза-даа кызыгаар камгалалын күштелдирер талазы-биле немелде хемчеглерни чорудары байдал негеп турар.

1994 чылда шериг кедириишкиниң нарядын шериг комиссариаттары күүсеткен. Сибирьниң шериг округунуң шиитпиринге дүүштүр 235 кижи өг-бүле байдалдарының талазы-биле шериг албанын республиканың девискээринде эрттирип турар.

Хемчеглерни ап турза-даа, оперативтиг байдал эрткен чылын нарын болуп арткан. Өш-биле өлүрүүшкүннер, аар кемдээшкиннер чедирери, хууда болгаш күрүнениң эт-хөреңгизин, ылаңгыя мал-маган оорлаашкыннары, корум-чурум үрээшкиннериниң фактылары эвээжевейн турар. Республика прокуратуразының болгаш ИХЯ-ның ажылында ажыттынмайн турар херектер эвээш эвес, ылаңгыя оларның элээн кезии чылдан чылче шилчип турар. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның адынга хөй саныг хомудалдарның болгаш билдириишкиннерниң херечилеп турары болза, шагдааларның даштыкы албан черлериниң ажылынга хамаарыштыр чурттакчы чон шыңгыы негелделерни тургузуп келген. Хоойлуларны каржызы-биле үрээр чоруктар, патруль-доскуул албанының ажылдакчыларының кижиге хол чедериниң фактылары бар. Хоорайларның болгаш суурларның амыдыралын хандырар объектилериниң камгалалында четпестерниң барын Ак-Довурак хоорайның ЧЕТ-инге болган аварияларның чижектери бадыткап турар.

III. Рынок экономиказының инфраструктуразының тургустунуушкуну

Экономиктиг реформаларны ханыладыр талазы-биле ажыл 1994 чылда уламчылаан. Дээди Хуралга, республиканың кожууннарынга болгаш коллективтеринге 1993 чылдың отчедун чугаалашканының түңнелдерин барымдаалап, 1994 чылда экономиканың байдалының база экономиктиг реформаларның хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының дугайында айтырыгны Чазакка чугаалажып көрген.

Моон мурнунда хүлээп алдынган хоойлулар болгаш нормативтиг актыларны боттандырарының механизмин ажылдап кылырынче кичээнгейни отчеттуг чылда углаан. Республиканың тускай угланыышкынныг программазын хүлээп алганы чугула ажыл-херектерниң бирээзи бооп турар. 1994 чылдың июль 1 сөөлүнде муниципалитет күрүне бүдүрүлгелерин хуужударының республика программазының кол дүрүмнери, экономиканы демонополизастаары болгаш конкуренцияны хөгжүдериниң күрүне программазы, хереглекчилерниң эрге-ажыктарын камгалаарының программазы, Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны болгаш өске-даа программныг документилерни хүлээп алган.

Улус ажыл-агыйының үндезин чаартылгалары-биле чергелештир экономиканы эде тургузарының структурлуг программазы немелде ажылдаар черлерни тургузарын хандырар, киир сөөртүлгени кызырар база республиканың белен продукцияларын үндүр сөөртүрүн көвүделдир, өнчү-хөреңгиниң кайы-даа хевирлериниң биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерин тургузар аргаларны болдурар. Ол программа-биле ниити чарыгдалдарның түңү 1,2 триллион рубль кылдыр көрдүнүп турар. Республикада ындыг инвестиция курлавырлары чок болганындан федералдыг бюджеттиң күсели-биле Россия Федерациязының Чазаанче ук программаны федералдыг эрге-байдалдыг бээри-биле дилег киирген. Россияның яамыларында болгаш ведомстволарында программаны чүүлдүгзүнүп хүлээп алырының байдалы берге бооп турар, федералдыг инвестиция программазын тургузарда чыл санында бистиң объектилеривисти өөренип көөрүн Россияның Чазаа даалдырып турар.

Ындыг-даа болза программаның чамдык төлевилелдери ам безин боттанып эгелээн. «Аъш-чем» программазы-биле дүүштүр макарон кылыгларының цегиниң бирги ээлчээ ажыглалче киирген. Кызылда эът комбинадының эде тудуушкуну. Ставрополь крайга уруглар аъш-чеминиң болгаш үнүш-поганың консерваларын бүдүрер база «Рассвет» совхозта ногаалар болбаазырадыр цехтиң тудуглары чоруп турар. Чыл санында-ла 80 муң декалитр спирт бүдүрер биче заводту төлевилээн. Эът, сүт, тараа болбаазырадыр, хлеб быжырар биче бүдүрүлгелерни тудуп турар. Ниити продукциязының хемчээли 41 млрд. рубль болур алгы-тон фабриказының тудуу дооступ олурар. Удазын хендирлер, ширтектер болгаш пөс-таавы кылыгларын республикага бүдүрерин организастаар талазы-биле элээн каш төлевилелдерни кылып турар. Дыт чевүрээзинден алгы-кеш эттеп кылырынга ажыглаар бүдүмелдер, бажың иштиниң эт-херекселдериниң даштын ыяш артынчыларының холуксааларындан шевердеп бүдүрер элээн каш төлевилелдерни «Арга-ыяш болбаазырадылгазы» программазы белеткеп алган. Паркет цегиниң тудуушкуну уламчылавышаан.

Акшаландырыышкынның үндезини чок болганы-биле чамдык төлевилелдер боттанмайн турар. (Тардамның алдын тывыжыг шиңгээдири, биче ГЭС-терниң тудуу, хөмүрдаштарның электрохимия болбаазырадылгазы болгаш өске-даа).

Хуужудулга чектериниң калбаа-биле ажыглаан хуужудулганың бирги үе-чадазы отчеттуг чылда доозулган. Эрткен чылдың дургузунда 48 объектини хуужуткан, оларның 23-ү күрүнениң өнчү-хөреңгизи. Кызыл болгаш Кызыл-Мажалык эът комбинаттарының, Абакан болгаш Минусинск хоорайларның демир-орук чанының баазаларының акцияларын кедээ бараан бүдүрүкчүлериниң эрге-ажыктарын камгалаар сорулга-биле республика девискээринде бүдүрүлгелерниң болгаш совхозтарның хаалгыг бижилгези-биле чоруткан. Биче хуужудулга колдуунда адакталган.

Бизнес-план тургузарынга, хуужуттунган бүдүрүлгелерни хөгжүдеринге санал-оналдар ажылдап кылыр консультантыларны дилеп тыварынга дузаламчы кылдыр Ортаа-Сибирь девискээр төвүнүң эргелелиниң төлээ черин «Карана» корпорациязының деткимчези-биле тургускан. Республиканың агроүлетпүр комплекизин хуужудулга соонда деткиир төлевилелди төлээ чери белеткеп кылган.

Банкрот байдалын өөренип көөр институт 1994 чылда тургустунуп эгелээн. Ажыл-агыйы чорудуп шыдавазындан буураарында келген (банкротство) херектер талазы-биле федералдыг эргелелдиң девискээр аайы-биле агентствозу тургустунган. Банкрот байдалдың чорудулгазын ажыктыг ажыглаарының эрге-хоойлу баазазы тургустунуп олурар. Харыкшыдавазының 90 хуузун ышкынган демдектерлиг 93 бүдүрүлгениң балансызының дарый саналгазын (экспресс-анализин) чоруткан.

Хуужудулганың чорудуглары үнелиг саазыннарның рыногун республикага тургузарынга салдарын чедирген. Республиканың акционер ниитилелдери 450 муң акцияларны бүдүрүп үндүрген, оларның 177 муңу күш-ажылчы коллективтерде хуваттынган, 19 муңун акша аукционнарынга, 55 муңун чек аукционнарынга саткан. Арткан акциялар хаалгыг бижилге-биле чоруттунгаш, күрүне өнчү-хөреңгизинде арткан. Ийиги рыноктуң акцияларын республикага кылып үндүрбээн. «Восток» чек инвестиция фондунуң акционер ниитилелинде 7 муң акционер бар, 238 акцияны тараткан, 130 миллион рубльди дивидентилерге берген. «Аско-капитал» акционер ниитилелдиң филиалдары бар. «Гермес-Союзтуң» акцияларын тарадып турар хууда өнчү-хөреңгилиг «Енисей-Инвест», «Хопер-Инвест» компанияларының филиалдары ажылдап турар.

Республикада облигация чээлизин кылып үндүрериниң белеткел ажылдары дооступ турар. Чээлиниң кол чүүлдерин Чазак деткээн, төлээр агент, төп депозитарий, төлээлер болгаш дилерлер, парлалга компаниязы-биле холбашкан айтырыглар ажылдаттынып кылдынган, облигацияларның төлевилелдери дугуруштунган.

Чер реформазын хоойлуларга дүүштүр чорудуп турган. Совхозтарның, колхозтарның болгаш өске-даа коллективтиг ажыл-агыйларның чер үлүүн барымдаалап, оларга черни быжыглаар талазы-биле ажыл адакталган. Совхозтарның, колхозтарның, коллективтиг бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларының, пенсионерлерниң болгаш социал адырның ажылдакчыларының чер адырының хуузу тодараттынган. Чер үндүрүүнүң хемчээли ылавылаттынган. Черни ажыглаарының, камгалаарының талазы-биле күрүне контролюнуң талазы-биле ажыл чоруттунуп турар.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының хөгжүлдези уламчылавышаан. Оларның саны эрткен чылын 199 немешкен, ниити саны 2302 болуп турар. Ортумаа-биле алырга, бир ажыл-агыйга беш мыйыстыг бода мал, 2 хаван, 29 хой болгаш өшкү хамааржып турар. 8,9 муң тонна тарааны арат ажыл-агыйлары өстүрген, күрүнеге ооң чеди тонназы дужааттынган. 900 тонна картофель болгаш ногааны, 1700 тонна эътти, 5200 тонна сүттү, 50 тонна дүктү олар бүдүрген.

Биче болгаш ортумак бизнести хөгжүдери Чазактың доктаамал кичээнгейинде. 4 миллиард рубль түңнүг чээлини сайгарлыкчы чорукту деткиир фондудан үндүрген, ооң-биле кады 3,1 миллиард рубльди биче бизнестиң 50 бүдүрүлгезинге үндүрген. Барааннарны болгаш продукцияны хуусаадан эрте сөөртүрүнге чиигелделиг чээлилерни база берип турган.

Республикага биче бизнести хөгжүдеринге ол бүгү салдарын чедирген. Өнчү-хөреңгиниң аңгы-аңгы хевирлериниң биче бүдүрүлгелери 490 четкен, ооң 79 хуузу хууда болгаш холушкак хевирниң өнчү-хөреңгизиниң бүдүрүлгелери. Биче бүдүрүлгелер немээн өртектен үндүрүгнү база акцизтерни санаваска 40 млрд. рубльдиң продукциязын бүдүрген болгаш ачы-дуза чедирилгезин чоруткан.

Хуужудулганы чорудуп турары, биче бизнести, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын хөгжүдүп турары, экономиканың хөй хевирлиг өнчү-хөреңгизин тургузарын, күрүне секторундан дашкаар хөгжүлдени хандырып турар.

Амгы үеде күрүнениң эвес бүдүрүлгелер 60 хуу бооп, ында ажылга хаара туттунган кижилерниң 44 хуузу ажылдап турар, олар 70 хуу үлетпүр продукциязын бүдүрүп, автомобиль сөөртүлгелериниң 95 хуузун чорудуп турар, кедээ ажыл-агый продукциязының 60 хуузу хуу дузалал болгаш арат (тараачын) ажыл-агыйларынга бүдүртүнген.

Өртек тургузулгазының политиказы өртектер таарыштырылгазының байдалдарында чоруттунуп турган, монополист бүдүрүлгелерниң өртектерин контрольдап турган, хлебке кызыгаарлаттынган өртекти тудуп келген. Республикада, бүгү Россияда ышкаш, өртектер таарыштырылгазының чамдык багай талалары көстүп келген. Манап турганынга көөрде, мөөңү-биле болгаш үүрмектеп садар өртектер дүргени-биле өзүп турар апарган.

Бир чыл дургузунда хөмүрдаштың мөөң өртээ 3,8 катап, үлетпүр бүдүрүлгелеринге электри энергиязының төлевири 4 катап, кедээ ажыл-агыйга — 5 катап өскен. Хереглел барааннарының ниити өртек деңнели 3,3 катап өскен. Ылаңгыя картофель болгаш макарон кылыгларынга, сүт болгаш сүттен кылган продукцияга, үс аймаанга, дагаа чуургазы, чигирге өртектер кончуг дүрген өзүп турар. Ол-ла үеде чурттакчы чонга электри энергиязы болгаш одаар чүүлге чиигелделиг өртектерни республика бюджединден тургускан.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың «Конкуренция болгаш бараан рыноктарынга монополчу ажыл-чорудулганы кызыгаарлаар дугайында», «Хереглекчилерниң эргелериниң камгалалының дугайында» хоойлуларын күүседир талазы-биле хемчеглер алдынып турган. Ажыл-агый чорудуп турар субъектилерниң эргезин ажыглаарының болгаш рынокка тергиидээр байдалын, хереглекчилерниң эрге-ажыын хажыдарының чоруктарын илередир болгаш кезе шавар ажылдарны база бүдүрүлгениң дээштиг чоруун бедидериниң талазы-биле хандырылганы чедип алырын хайгаарап келген. Чамдык нормативтиг документилер хүлээп алдынгылаан: «Ак сеткилдиг эвес рекламадан хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының дугайында», «Тыва Республиканың конкуренция политиказының талазы-биле адырлар аразының комиссиязының дугайында», «Хереглекчилерниң эргелериниң камгалалының айтырыгларынга чыл санының илеткелин тарадырының чурумунуң дугайында» болгаш өске-даа. Хереглекчилерниң эргелериниң камгалалының талазы-биле конференцияны эрттирген, Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелин тургускан.

Чээли-саң-хөө харылзааларының калбарыышкыны болгаш сайзырангайжыдылгазы Чазактың кичээнгейиниң төвүнге болуп келген. ТР-ниң Президентизиниң ийи Чарлыы үнген, Чазактың элээн каш доктаалдары хүлээп алдынган, ол чорук акша эргилдезин быжыглаарынга болгаш ажыл төлевирин үе-шаанда төлеп бээринге идиглиг болган.

Банк ажыл-чорудулгазының адыры хөгжүлдени алган. «Росхарылзаа банкызының» Тыва салбырын ажыткан, «Агроопторгбанкызының» коммерциялыг банкызының салбырын ажыдарының шиитпирин хүлээп алдынган. Ол ышкаш «Тыва-инвест» инвестициялыг коммерция банкызын ажыдарының документилерин белеткеттинген. Чоннуң акша салыгларын хаара тударынга коммерциялыг банкылар ажылын чорудуп эгелээн. Ажаалга банкызы үнелиг саазыннар-биле операцияларны чорудуп турар.

Боттарының эргилделиг хөреңгилери чокта улус ажыл-агыйынга санажылгаларны чогумчударынга бүдүрүлгелер болгаш организациялар банк чээлилериниң калбаа-биле ажыглап келген. Төпчүттүнген чээли курлавырларының хемчээлдери элээн улгаткан. 1994 чылда кедээ ажыл-агый ажылдары чорударынга, фермер ажыл-агыйларын хөгжүдеринге, эрте дээре барааннар киир сөөртүп алырынга 88,8 млрд. рубль түңнүг төпчүттүнген чээли курлавырлары алдынган, коммерция банкылары боттарының курлавырларындан 45,1 млрд. рубль хемчээлдиг чээлилерни берген. Оон аңгыда продукция киир сөөртүп алырынга саң-хөө деткимчезиниң федералдыг фондузундан 40,7 млрд. рубль түңнүг чиигелделиг чээли алдынган. Кедээ ажыл-агыйга 46 млрд. рубль түңнүг чээлилерниң эгидериниң хуусаазын 10 чылга аткаарладып берген.

Чээли курлавырларын мөөңнээриниң болгаш ону чурттаар оран-сава, дача, дузалал ажыл-агыйы тударынга бээриниң талазы-биле улуг рольду Ажаалга банкызы ойнап турар. Ажаалга банкызының албан черлери баш удур санаашкыннар ёзугаар чоннуң хууда акша салыгларын 12 млрд. рубль түңге хаара тудкан, чоңга болгаш юридиктиг эргелиглерге чээлиге берген 11,2 млрд. рубль, даштыкы акшаны 137 млн. рубль түңге саткан.

Банк албан черлериниң санажылгаларын дүргедединге 1994 чылдың июль 1-ден эгелеп № 2 картотеканы санажылгаларның оочур чурумун тургускан. Төлевир документилериниң чурумчудулгазы кылдынган, кредитор өрезин чурумчударынга санажылгаларның вексель хевирин киирген.

Ооң-биле чергелештир кылдынган ажыл болгаш алдынган хемчеглер турбуже, өре төлешпезиниң айтырыы чидиг болуп артпышаан, ылаңгыя чылыг-энергия курлавырлары дээш база бюджет-биле санажыры берге айтырыг болуп турар. 1994 чылдың декабрь 1-де турганы-биле, улус ажыл-агыйының кол адырларының кредитор өрези 50 млрд. чеде берген болгаш дебитор өрези 15 млрд. рубль ажа берген. Ылаңгыя кедээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелери төлээр хөреңгилеринге 15,1 млрд. рубль дефициттиг.

Акша бүдүрүлгези улгадып турар болгаш туда акшаларның банк кассаларынче эгидиишкини кудулап турар. Эргилдеже акша бүдүрүп үндүрери 5,4 катап улгаткан, а берген акшаларның банкыларже эгидиишкини 27 хуу болган.

Чазактың саң-хөө политиказы ниити-россия угланыышкынынга дүүштүр чоруттунуп турган, ол ёзугаар бюджеттиң орулгазын улгаттырар, чарыгдалдарны эвээжедир, үндүрүг политиказын сайзырангайжыдар болгаш саң-хөө чурумун сагыыр ужурлуг. 1994 чылдың дургузунда бээр ужурлуг акшаны үе-шаанда алыр, ооң-биле экономиканың эң чугула амыдыралчы адырларын хандырар дээш федералдыг органнар-биле доктаамал ажылдап турган. Чазактың аажок дилээ-биле РФ-тиң Саң-хөө министерствозу чыл дургузунда ийи катап республикага саң-хөө дузаламчызын 176,4 млрд. рубль түңге улгаттырарының дугайында шиитпирни хүлээп алган. Субвенция болгаш саң-хөө дузазын алырының талазы-биле бергелер турза-даа, бюджет адырын болгаш чоннуң социал камгалалын хандырарының хемчеглеринге акшаландырыышкынны манап турган көргүзүглерге удур 97 хуу хандырып шыдаан.

Баш бурунгаар көргүзүглер-биле, 1994 чылда Тыва Республиканың бюджеди орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле 412,1 млрд. рубль хемчээлдиг күүсеттинген. Бюджеттиң бот-тускай орулгазы манап турганындан 9,3 хуу өскен болгаш каттыштырган бюджеттиң көргүзүүнде 19,4 хуу болган (1993 чылда—16,2 хуу болган). Чер иштиниң байлактарын, бойдус курлавырларын ажыглааны дээш база чер үндүрүүнүң талазы-биле төлелгелер чедир кирбейн барган.

Республиканың бюджет орулгазын мөөңнээр талазы-биле тодаргай ажылды үндүрүг албаны кылып чоруткан, ол отчет анализиниң түңнелинде болгаш хыналдалардан үндүрүглерни немей киирген. Үндүрүг хоойлужудулгазын хажытканы дээш саң-хөө торгаалдарындан 7,9 млрд. рубль киирген, бюджеттен аңгы фондуларже 887 млн. рубльди киирген. Үндүрүг хоойлужудулгазын хажытканы дээш 1060 албан-дужаалдыг кижилер база 410 хамаатылар административтиг харысалгага онаашкан болгаш 84 млн. рубльге торгаткан.

Ынчалзажок үндүрүг албаны бюджеттиң орулгалыг кезээн долдурарынга шупту аргаларны ажыглаваан. Үндүрүглерниң бюджетче өй-шаанда кирбейн турары, үндүрүг төлээшкиннеринге өрелер улуг дүвүрелди болдуруп турар, ол чедир албаан акша 95 чылдың январь 1-де 1,5 млрд. рубль чеде берген болгаш 4 катап өскен. Ол-ла үеде тус черниң чиигелделиг үндүрүглерин бүдүрүкчү бүдүрүлгелерге бээриниң эргези чедир ажыглаттынмайн турар.

Чарыгдалдар талазы-биле республиканың бюджеди 90,3 хуу күүсеттинген. Социал-культурлуг хемчеглерге 190 млрд. рубль чоруттунган, чоннуң социал камгалалынга — 26,8 млрд. рубль база улус ажыл-агыйын акшаландырарынга — 75,5 млрд. рубль чоруттунган. Алдынган хемчеглерниң ачызында бюджет адырында ажылдакчыларга шалың төлевириниң үр саадаашкыннары турбаан. Хлебке чиик өртекти, санажылгалыг болгаш тус черниң пассажир авиация сөөртүлгезинге чиик тарифтерни тудуп шыдаан.

Республикада Федералдыг казначействонуң албаны тургускан, ол федералдыг бюджеттиң хөреңгилериниң киргенин болгаш чарыгдалдарын контрольга алган. Ооң ажылдаар албан чери болгаш штаттар-биле хандырылгазы шиитпирлеттинип турар.

Социал айтырыгларны шиитпирлээринге болгаш республиканың экономиказын турумчударынга бир улуг дөс — бюджеттен аңгы фондулар болуп турар. 1994 чылда республикага 8 фонд ажылдап турган, ол санда пенсия фондузу, социал хандырылганың, чонну ажылга хаара тударының, орук фондузу бар. Ажыл төлевириниң доктаамал өзүлдезинге фондуларже шилчидиишкиннер улуг идиглиг бооп келген. Оларның орулгазы 3,7 катап өскен болгаш 103,3 млрд. рубль болган.

IV. Даштыкы экономиктиг, чурттар болгаш девискээрлер аразының харылзаалары

Эрткен чылын даштыкы экономиктиг, культура болгаш улустар аразының харылзааларын калбартыр талазы-биле бурунгаар базым кылдынган. Тыва Республиканың Чазаа Даштыкы экономиктиг болгаш улустар аразының харылзааларының яамызының ролюн бедидер, ооң даштыкы харылзааларга янзы-бүрү талаларынга ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдар, материалдыг баазазын быжыглаар, ону кадрлар-биле четчелээр хемчеглерни ап келген. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы хөгжүдериниң эртемге үндезилеттинген концепциязы ажылдап кылдынган. Даштыкы экономиктиг болгаш улустар аразының харылзааларын хөгжүдериниң кол-кол чүүлдери тодараттынган. Идегелдиг даштыкы инвесторлар-биле харылзаа тудуп, оларны сонуургадыры-биле Тыва Республиканың экономиказының дугайында материалдарны белеткээш, «Европаның лидерлери» болгаш өске-даа журналдарга парлаан. Англи, орус, тыва дылдарга «Тыва» деп журналды үндүрген.

Тыва Республиканың Чазаа даштыкы харылзааларның янзы-бүрү айтырыгларының талазы-биле Россияның Даштыкы херектер яамызы болгаш өске-даа федералдыг органнар-биле харылзааларны быжыглап хөгжүдерин уламчылап келген. Моолдуң Иркутскиде Чиңгине консул чериниң салбырын Тывада ажыткан, ДХМ-ниң төлээ черин. Моол-биле бистиң республикавыстың төлээ чери Кызылга ажылдар талазы-биле ажылды боттандырып турар. Даштыкы харылзааларны хөгжүдеринге Тываның Москвада болгаш Санкт-Петербург хоорайларда төлээ черлери киржип турар.

Харылзааларны, нептередип быжыглаарынга Тываның делегациязының элээн каш даштыкы чурттарга чорааны улуг рольду ойнаан. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Турцияга чорааны болгаш ол чурттуң Президентизи Демирел-биле ужурашканы бистиң республикавыс-биле ол чурттуң аразынга садыг-экономиктиг болгаш культура харылзааларын хөгжүдериниң эгезин салган. Тыва Республиканың Чазаа биле Турцияның Культура яамызының аразынга культура кады ажылдажылгазын хөгжүдериниң талазы-биле дугуржулганың төлевилелин сайгарып чугаалашкан. Тыва Республиканың Президентизиниң Германияга ажылчын аян-чоруунуң үезинде ол чурттуң Тывага саң-хөө дузаламчызының дугайында айтырыг шуут дугуруштунган.

Ниити-Россия хемчеглеринге дүүштүр республиканың президентизи Куала-Лумпур хоорайга (Малайзия) бооп эрткен Оожум-океан Экономиктиг кады ажылдажылганың X сессиязының, «Сибирь дугуржулгазы» девискээр аайы-биле ассоциацияның ажылынга делегация удуртукчузу бооп, Ыраккы Чөөн чүктүң, Сибирьниң болгаш Японияның Хокайдо ортулуунуң, Саппоро хоорайының төлээлекчилериниң VI ужуражылгазынга республиканың делегациязының удуртукчузу бооп база Россия-Турция Ажыл-херекчи чөвүлелдиң Турцияга болган III хуралынга киришкеш келген.

Даштыкы чурттарның инвестицияларын (акша салыышкыннарын) хаара тудар талазы-биле Чазак тодаргай хемчеглерни ап келген. Делегейниң саң-хөө структураларының киржилгези-биле республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң фондузун тургузар талазы-биле ажыл доозулган. «ГЕРМЕС» дээр страхование ниитилелин дамчыштыр Россия биле Германияның чазактар аразының дугуржулгазынга үндезилээш, бистиң республикавыска техниктиг дузаламчы көргүзериниң 25 млн. немец марказы чээлини бээр дугайында айтырыг дугуруштунган. «ЕБФ»

(Уланчызы 3-кү арында).

1994 чылда экономиктиг реформаларны боттандырар болгаш экономиканы база социал адырның ажыл-чорудулгазын хандырар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның

ОТЧЁДУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыннарда.).

консорциумну дамчыштыр Тывага биче ГЭС-тер тударының төлевилел-смета документилерин ажылдап кылыр болгаш ол ажылга Швейцарияның Чазааның магадылалын алыр талазы-биле айтырыглар база ындыг тудугларны акшаландырар талазы-биле айтырыглар шиитпирлеттинип турар.

Элээн хөй каттышкан бүдүрүлгелер тургустунган. «ТЭС» дээр тыва-моол үлетпүр-садыг компаниязы пөс аргыыр бүдүрүлгениң Кызылда фабриказының дериг-херекселдерин тургузарын доозуп турар. Республика Чазааның үлүг-хуузун киириштирбишаан, «Вест-Холдинг» каттышкан бүдүрүлге-биле кады спутник харылзаазының системазы салып алдынган болгаш лицензия алырының документилерин ажылдап кылдынып турар. «Вест-Холдинг» каттышкан бүдүрүлгениң киржилгези-биле Тываның киштериниң делгелгезин делегейниң Лейпциг ярмарказынга организастаан, республиканың киштериниң кежи аңаа улуг үнелелди алган. Тываның машина тудуушкун заводу Моолдуң организациялары-биле кады Тайвань фирмаларны киириштирип тургаш, «Алмаз-электроника» дээр бүдүрүлгени тургускан. Аңаа радиоэлектроника аппаратураларын кылыр. Кыдаттың Алтай округу-биле садыг-экономика ажылын чорудары-биле Моолдуң Кобту хоорайында моол-тыва каттышкан бүдүрүлгени тургузуп турар.

1994 чылда Хандагайтыга болгаш Моолдуң Улангом хоорайынга кызыгаар чоогунуң делегей ярмаркаларын эң баштай организастаан. Ол ярмаркаларның бараан саарылгазының ниити хемчээли 400 млн. рубль болган. Тываның чүс ажыг фирмалары, компаниялары, биче бүдүрүлгелери болгаш арат ажыл-агыйлары моол организациялар-биле садыг харылзаазын тудуп турар.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар системазында Россияның Даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызының Тыва Республика талазы-биле төлээлекчизи ажылдап турар. Ол контрактыларны бүрүткээриниң сертификаттарын тыпсып, бараанннарның лицензияларын берип турар. Тываның каайлы черлерин болгаш каайлы постуларын штат структуразын ёзугаар тургузары доозулган. Каайлы чери эрткен чылын экспорт-импорт бараанннарының 186 декларациязын кылган. Ындыг бараанннарның ниити өртээ 2,6 млрд. рубль болган. 1995-1996 чылдарда 11 каайлы постуларын, оон иштинде «Кызыл» аэропортка база ажыдар дугайында айтырыг ажылдап кылдынган.

Тываның Чазаа «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияны дамчыштыр даштыкы экономиктиг харылзааларга киржип турар. Ук дугуржулганың даштыкы-экономиктиг харылзааларының Координация чөвүлелиниң даргазынга республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак балылаткан. Ол чөвүлелдиң 1993 чылдың октябрьда болган хуралынга «Саяногорск — Шагаан-Арыг —Кызыл аразының суг оруун, Улангом (Моол) — Урумчи (Кыдат) аразының автотранспорт харылзаазын тургузарының дугайында айтырыгны чүүлдүг деп көрген.

Культура, өөредилге, эртем, туризм, спорт талазы-биле делегей харылзааларының географиязы калбарып турар. Республиканың өскүс уругларынга болгаш амыдыралынга чедипмес өг-бүлелеринге Мурнуу-Корей хүрээниң буянныг ачы-дуза көргүзериниң акциязын организастаан. Республиканың эртем албан черлери «Усба-Нур» делегей экспериментизинге киржип турар. Турцияның эртемденнери-биле кады тюркология талазы-биле шинчилелдер кылдынып турар. Турцияның, Швейцарияның турисчи фирмалары-биле дугуржулгалар чардынган. Тывага туризмни хөгжүдериниң талазы-биле тускайжыттынган төлевилел институду-биле керээ чардынган. Даштыкы экономиктиг харылзааларны идепкейжидери-биле чурттуң болгаш даштыкының дээди өөредилге черлеринге делегей харылзааларының специалистерин белеткээр ажыл кылдынып турар.

Ындыг болзажок чуртта даштыкы-биле харылзаа тударының чогуур норматив-эрге-хоойлу баазазының, ылаңгыя даштыкы чурттарның инвестициязын хаара тударының, норматив-эрге-хоойлу баазазының эки тургустунмааны, а ол ышкаш республикада чогуур инфраструктураның чок боор турары даштыкы харылзааларны болур-чогууру-биле хөгжүдеринге саат ужуралтырып турар. «Кызыл» аэропорттуң тудуун дүрген дооскаш, аңаа делегей статузун тыпсыр болза эки. Оон-биле чергелештир амгы үениң гостиницаларын, харылзаа чепсек-херекселдерин тудуп, даштыкы бизнесменнерниң ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула. Бо бүгү чүүлдерге күрүне деткимчези негеттинип турар.

V. Улус ажыл-агыйының адырларын реформалаар болгаш ажылдадыр талазы-биле ажылдар

1. АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

АҮК-ке күрүнениң талазындан деткимче көргүзери кошкааны-биле холбаштыр республиканың Чазаа аъш-чем айтырыын шиитпирлээринге иштики курлавырларны киириштирер, ажыл-агыйны чорударының хөй талалыг хевирлерин хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни ап келген.

Тыва Республиканың Президентизиниң «Чер харылзааларын таарыштыр тургузар болгаш аграр реформаны хөгжүдер дугайында» Чарлыы-биле боттарының ажыл-агыйларын тургузуп алырынга колхоз болгаш совхоз ажылдакчыларының ол бүдүрүлгелерден боттарының үлүг-хуузун ап алгаш, хостуг үнүп болурунга таарымчалыг байдалдар тургустунган. Оон-биле кады чер ажыглакчылары, бир эвес олар алган черлерин эки ажыглавас азы оларын ээп кааптар болза, оларның ол черлерин дедир хавырып алырынга чедир хемчеглер база көрдүнген.

«Тараа рыногун хостуг болдурар болгаш 1994 чылда тараа бүдүрерин көвүдедир талазы-биле немелле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы база үнген. Ук чарлыкка дүүштүр 1994 чылда ажыл-агыйларның бүгү категориялары тараа культураларын, оон мурнунда чылда турганынга деңнээрге, 12,5 муң гектар черге хойну тараан. Республиканың чону бир-ле дугаар тараа культураларын 2,2 муң гектар черге боттары тарып өстүрген.

Республикага чер реформазын ажыктыг чорударының болгаш Россия Федерациязының база даштыкы чурттарның тус-тус девискээрлериниң бо талазы-биле арга-дуржулгаларын өөренип көрүп тургаш, реформаны дүргедедир дугайында айтырыгны эрткен чылын Чазакка ийи катап чугаалажып көрген. Чер реформазын хаңыладыр программаны белеткээри-биле республиканың Президентизи баштаан комиссияны тургускан. «Совхозтарны, колхозтарны болгаш коллективтиг ажыл-агыйларны эде организастаарының чоруп турарының болгаш оларның экономиказын экижидип тургузар хемчеглер дугайында» деп темага Президентиниң база Чазак кежигүннериниң, кожууннар чагыргаларының, колхозтар болгаш совхозтар удуртукчуларының ужуражылга-дискуссиязы эрткен чылдың ноябрьда болуп эрткен. Ол ужуражылганың түңнелдери-биле кылып чорудар ажылдарның планын, ону боттандырарының хемчеглерин ажылдап кылган. Ол талазы-биле комиссияларны кожууннарга тургускан, семинар хуралдарны эрттирген болгаш Нижний Новгород обласҭа чер реформазын боттандырып турарының дуржулгазын өөренип көрген.

Амгы үеде республикада 3 колхоз, 62 совхоз, 25 коллективтиг бүдүрүлге ажылдап турар. Оон аңгыда көдээ ажыл-агый кооперативтериниң 8 ассоциациязы, 2,3 муң тараачын болгаш арат ажыл-агыйлар ажылдап турар. Ол ышкаш хууда дузалал ажыл-агыйлыг 53, 7 муң кижини, 9,2 муң сад-огород ажыл-агыйлыг кижилерни маңаа немептер болза, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү хевирлери республикага аъш-чем рыногун хөгжүдеринге боттуг аргаларны тургузуп турар. Элээн каш көргүзүглер талазы-биле алырга көдээ ажыл-агыйның күрүнеге хамаарышпайн турар сектору кол рольду ойнай берген. 1994 чылдың түңнелдери-биле алырга, хууда дузалал ажыл-агыйлыг арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар республикага ажаап алдынган ногааларның 54, картофельдиң 89, бүдүрген эъттиң 78, сүттүң 75 хуузун берген боор турар.

1995 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, оон мурнунда чылдың ол үезинге деңнээрге, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның бода малының баш саны 6, шээр малы 3,5, а хаваннары 1,1 хуу өскен боор турар. Ниитиниң секторунда малдың баш саны кызырылган-даа болза, ол оон мурнунда чылда турганындан кудулаваан. Сүт, дагаа чуургазы, ногаа бүдүрериниң хемчээли база-ла кудулаваан.

Аъш-чем айтырыын шиитпирлээри-биле оларны даштыкаартан сөөртүп киирерин хандырып келген. 1994 чылда чүгле «Тувазаготпродпром» каттыжыышкын безин Ставропольде партнерларындан янзы-бүрү кат-чимистиг, хандыларны, ногааларны, өске-даа продуктуларны эккелгеш, 720 млн. рубльге саттарган.

Ниитизи-биле ап турар хемчеглер аъш-чем рыногун чогуур деңнелге тургускан, чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазынга үзүктелиишкиннер болбаан. Ийи чыл иштинде тараага, картофельге, ногааларга хереглелди колдуунда бодувуска бүдүрген продукциялар-биле хандыртынып келдивис.

Акшаландырыышкын чедишпейн турза-даа, бичии суурларны катап тургузарынга Чазактан көдээге дузаламчыны көргүзүп келген. 1994 чылда оларны хөгжүдеринге 1 млрд. рубльди тускайлап берген. Бичии суурларның баазаларынга кооперативтерни, колхозтарны, коллективтиг ажыл-агыйларны тургузуп, организастап турар. Аъш-чем болгаш болбаазырадыр үлетпүрнүң объектилерин тударынга болгаш чаартырынга 4,2 млрд. рубльди берген, дээрбелерни, хлеб быжырар черлерни катап тургускан. 1994 чылда коллективтиг 10, арат болгаш тараачын 12 ажыл-агыйлар хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларын быжырып эгелээн. «Кызыл тараачын» коллективтиг бүдүрүлгеде ээлчегде 3 тонна сүт болбаазырадыр цехти ажыглалда киирген. Ажыл-агыйлар колбаса кылыр 4 цехтерниң, сүт болбаазырадыр 25 шугумнарның, 4 улуг дээрбениң дериг-херекселдерин садып алган, мал кежи эттээр 10 станоктарны садып алган. Лизинги езугаар бараан бүдүрүкчүлеринге К-701 деп 10 тракторну, тараа ажаар 70 комбайннарны берген.

Эрге-чагырганың федералдыг органнары бюджеттен 5,1 млрд. рубльдиң тускай сорулгалыг чээлилерин, 5,7 млрд. рубльдиң аңаа чээлилерин берген. Ол чорук аъш-чем болгаш болбаазырадыр үлетпүр бүдүрүлгелериниң бараан бүдүрүкчүлери-биле санажыр аргазын тургускан. Көдээ ажыл агый ажылдакчыларының, чүнүң-даа мурнунда хойжуларның, саанчыларның, инек кадарчыларының социал камгалал сорулгаларынга Чазак 400 млн. рубльди тускай чылыг хептер садып алырынга берген. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга дузалаарының, деткиириниң хемчеглерин алган. Бо айтырыг талазы-биле Чазактың чогуур доктаалын хүлээп алган. Россияның тараачын (фермер) ажыл-агыйлар болгаш көдээ кооперативтер Ассоциациязының Тыва Республикага АККОР Банкызының салбырын тургузар дээн бодалын деткээн. Салбырның материалдыг баазазын тургузары-биле Чазак 200 млн. рубльди тускайлап берген.

Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйларынга күрүне деткимчезин көргүзериниң Чазак программазын ажылдап кылган болгаш бирги номчулгазы-биле хүлээп алган. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны деткиири-биле республика бюджетинден 2,03 млрд. рубльди, а Россия Ассоциациязындан 7,9 млрд. рубльди берген. Чоннуң ажылга хаара тудар фондудан 136 млн. рубльди тускайлап берген.

Оон-биле кады колхозтарның, совхозтарның, коллективтиг ажыл-агыйларның байдалы нарын боор артпышаан. Совхозтарны эде организастап турза-даа, хөй таварылгаларда оларны эреңгей чорудуп турарындан оларның ажыл-агый чорудулгаларынга эки чүүлдер чедип алдынмаан, оларның хөй кезии буурап дүжериниң кырында турар. АҮК-түң удуртукчулары болгаш специалистери көдээ ажыл-агыйны чаартырын чедир билбейн турарындан байдал нарыыдап турар. Ниитиниң секторунда көдээ ажыл-агый продукцияларын бүдүрери кызырлып, малдың баш саны эвээжеп турар. Баш удур медээлерни ёзугаар алырга, карылгалыг ажыл-агыйларның деңзигүүрү 95 хуу, а карылгаларның ниити түңү 23 млрд. рубль чедип турар. Ажыл-агыйларның банкылардан алган чээли өрези 60 млрд. рубль, шалың төлээр өрези 11,1 млрд. рубль боор турар.

АҮК-те буурап турар бо болуушкуннарны доктаадыр, оон долузу-биле буурап дүжеринден чайлаар төлээде, көдээниң бараан бүдүрүкчүлеринге экономиктиг, организастыг, эрге-хоойлу байдалдарын тургузуп турар, ажыл-агыйларны эде организастаарының ындыг дүрген хемчеглерин боттандырары эргежок чугула боор турар. Чазак лизингиниң хөгжүдер, аъш-чемниң мөөңнел садар рыноктарын тургузар талазы-биле ажылды күштелдирер, өнчүнүң бүгү хевирлериниң ажыл-агыйларының бүдүрүлге страхованиезин чорударынга дузалаар, банк системаларын хөгжүдеринге, ниитиниң (төрел болук, коллективтиг) чээли компанияларын тургузарынга дузалаар, ажыл-агыйларның информация системаларындан, маркетинг болгаш машина-трактор станцияларынга чедир сервиз хандырылгазының бүгү хевирлерин хөгжүдер.

2. УЛУС АЖЫЛ-АГЫЙЫНЫҢ БААЗА АДЫРЛАРЫ

Өртектер өзүп, саң-хөө ажылының деңлески эвезин көргүзүп турар экономиктиг нарын байдалдар турза-даа, республиканың улус ажыл-агыйының болгаш чонунуң болур-чогуур ажыл-чорудулгазын баазаа адырлар бүдүрүлгелериниң ажылы деткип келген.

Бүдүрүлгелерниң, социал-культура объектилериниң болгаш чуртталга бажыңнарының энергия болгаш чылыг-биле хандырылгазы чогумчалыг хандыртынып келген. Ак-Довурак хоорайның ЧЭТ-ке болгаш Чаа-Хөл суурда котельнайга улуг хемчээлдиг септелге болгаш катап кылыышкын ажылдарын чоруткан.

Акшаландырыышкынны чедир бербейн турарындан Кызылдың ЧЭТ-ти алгыдарында байдал багай болуп турар. Херегленчилерниң акша төлеп шыдавайн турарындан нефть продуктулары-биле хандырылгада үзүктелиишкиннер болгулап турар. «Тыва нефтьпродукт» каттыжыышкынның организастап тургусканы хууда структуралары ол адырда байдалдың чогумчуурунга амдызында салдар чедирбейн турар.

Транспорт ажылын чогумчудар дээш чогуур хемчеглер алдынгылаан. Хоорайның болгаш хоорайдан даштаар черлерниң пассажирлерин аргыштырары-биле бюджетте акша-хөреңгиден 20 автобусту, ол ышкаш ЯК-42 самолетту садып алган. Ол самолетту башкарарының ужудуушкун-техниктиг составын белеткеп турар. Кызыл—Абакан, Кызыл — Кызыл-Мажалык — Кара-Хөл аразының авиарейстерин катап тургускан. Суг аргыштырылга компаниязынга «Заря» теплоходтарның шимчедикчилерин садып алыры-биле акша-хөреңгини тускайлап берген. Саян-Шушенск суг шыгжамыры-биле чүъктерни бир дугаар дажыглап эгелээн. Ону транспортка ажыглаары-биле техника-экономиктиг үндезиннерин ажылдап кылып турар. 1994 чылда автооруктарны хайгаараарынга, септээринге, тудуп кылырынга 30,5 миллиард рубльдиң акша-хөреңгизин шингээдип алган. Кылын шывыглыг 72,3 км оруктарны септээн. Айыыл-халаптарның уржуктарын чайлаткылаан.

Саң-хөө талазы-биле чогумчалыг эвес байдалдар, дериг-херекселдер-биле, артык кезектер-биле хандырылгада доктаамал көвүдеп орар бергедээшкиннер харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылынга улуг бергелерни тавартыртырып турар. Ынчалзажок Хову-Аксыда 100 номерлиг АТС-ти, Бажын-Алаак суурда 50 номерлиг АТС-ти ажыглалга киирген, Сарыг-Септе 512 номерлиг, Кызыл хоорайның мурнуу талазында АТС-7-ниң тудуглары доостурунче чоокшулап турар. Республикадан даштыкаар черлер-биле харылзажырының харылзаа шугумнарының саны өзүп турар. Кожууннар төптери Самагалдай-биле, Бай-Хаак, Чадаана, Шагаан-Арыг, Туран, Каа-Хем, Сарыг-Сеп-биле автоматтыг телефон харылзаазы тургустунган. Кызыл—Шагаан-Арыг аразында харылзааның кабель шугуму ажыглалда киирген, радиорелелиг харылзаа шугумунуң талазы-биле хоорайлар аразының немелде каналдары организастаттынган.

Ынчалзажок алдынып турар бо хемчеглер транспорттуң, үлетпүрнүң, харылзааның ажылын чогумчалыг болдурарын хандырып шыдавайн турар. Бүдүрүлгениң бадыышкыны уламчылап турар, үлетпүр продукциязының ниити хемчээли эрткен чылын 21 хуу кызырылган. Транспорттуң бүгү хевирлеринге чүък сөөртүлгези болгаш пассажирлер аргыштырылгазы кызырылган. Автопарктарны шимчээр состав-биле немээри берге айтырыгларның бирээзи болуп артпышаан. Харылзаа бүдүрүлгелериниң хууда эргилде акша-хөреңгизиниң чедишпейн турарындан, тарифтерниң өзүп турарындан ында байдал дорайтап, почта харылзаазының ачы-дузазын чедирерин сонуургал базып турар.

3. ТУДУГ КОМПЛЕКИЗИ

1994 чылда республиканың тудуг комплекизинге кризистиг байдалдың ханылаашкыны уламчылаан. Капитал тудугже угландырган акша-хөреңгиниң чедишпезинден оон ниити хемчээлин дыка кызырарынга чедирген. Бо нарын экономиктиг байдалда Чазактың инвестиция талазы-биле политиказы көдээ ажыл-агыйның продукциязын ажылдап кылырының болгаш шыгжаарының, улус ажыл-агыйының адырларын хандырарының бүдүрүлгелерниң, социал адырның болгаш чуртталга бажыңнарының тудугларын мурнады тударын хандырарынче акшаландырыышкынны углаары турган.

Акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериниң күзели-биле 86,8 миллиард рубльдиң капитал салыышкыннарын ажыглаан азы эрткен чылдың деңнели-биле алырга, 54,9 хуу. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери ниити шөлү 23,3 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн, чылда 1,5 муң тонна бээр макарон кылыглар цегин (бирги шугуму), республика эмнелгезинге улай кылган тудугну (томограф), Кызыл хоорайның 6-гы микрорайонунда коллекторну, Ак-Чыраа суурда школаларда уруглар удуур корпустарны, Элегес суурда спорт залын ажыглалда киирген. Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының, Кызылдың болгаш Чадаананың сүт заводтарының, республиканың кожууннарында көдээ ажыл-агый продуктуларын ажылдап кылырының цехтериниң техниктиг эде дериишкинин боттандырган.

Отчёттуг чылда «Чурттаар оран-сава» республика программазын ажылдап кылган болгаш бирги номчулгада хүлээп алдынган. «Тываның биче хоорайларының катап тургустунуушкуну болгаш хөгжүлдези» деп программаны ажылдап кылыры уламчылап турар. Кызыл хоорайда сарыг шажын хүрээзиниң төлевилели доозулган.

Тудуг комплекизинде хууржудулга колдуунда-ла доозулган, ажыл-агыйны чорударының рыноктуг механизми ажыглаттынып турар. Кереэлиг садыглаашкынны чорударын практикалап турар. Кызыл хоорайда хөй кежиинден тоң даараар фабриканың болгаш аэровокзалдың тудуун кылып доозарының кереэлери чардынган. Ам тудуу эгелеп турар объектилерге кереэлиг садыглаашкынны организастаар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылып турар. Оон-биле чергелештир тудуг бүдүрүлгелериниң күрүнеден аңгылаары чогуур эки түңнелдерни бербейн турар. Хууржудулганы чорудуп турар үеде тудуг комплекизиниң онзагай талаларын өөренип көрбейн барган. Оон түңнелинде тудуг организацияларының үрмектелип, оларның технологтуг чаңгыс аай чоруу үрелген. Комплексти удуртурунуң быралары кошкаан.

Тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдарының үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринде байдал амга чедир нарын болуп артпышаан. Тууйбу бүдүрер 3 заводувустуң чүгле чаңгызы — Кызылда завод ажылдап турар. Тудуг адырында кризистиң болгаш тудуг материалдарынга хереглелдиң батканындан тууйбуну бүдүрүп үндүрери 67,5 хуу, демир-бетон кылыглар бүдүрери 78,5 хуу кызырылган.

Хоорайларның болгаш кожууннарның муниципалитет өнчүзүнге 200 муң чыгыы дөрбелчин метр чуртталга шөлүн дамчыдып бергениниң коммунал ажыл-агыйның бүгү хевирлеринге чарыгдалдар 35 хуу чедир улгаткан. Хову-Аксы суурда ЧЭТ-ти, Чаа-Хөл суурда котельнаяны республиканың тускайжыткан бүдүрүлгелеринге дамчыдып бергениниң түңнелинде оларның ажылы экижээн. Ол-ла үеде республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйының байдалы чогумчалыг эвес боор артпышаан. Чаагайжыдылганың болгаш чуртталга бажыңнарының фондузунуң объектилериниң капитал септелгезиниң хемчээли, чонга чедирип турар ачы-дузаның саны кызырылган болгаш оларның шынары экиживейн турар.

VI. Кол түңнелдер болгаш сорулгалар

1994 чылда экономиктиг болгаш социал-политиктиг хөгжүлдезинде кандыг-даа бергедээшкиннер база черүлдээлер турзажок, республика Тываның күрүне ёзузун быжыглаар, социал болгаш политиктиг быжыг туруштуг болурун хандырар, экономиканы реформалаар талазы-биле ээлчеглиг базымнарны кылыр аргалыг болган. Күрүне тургузуушкунунга эвээш чүүлдер кылдынган. Чаа Конституцияга үндезилеп соңгуткан республика Дээди Хуралы болгаш оон базылааны Чазак бир дугаар чылында ажылдап турар. Чер-чер бот башкарылгазының органнарының аллар-хүндүзү көдүрлүген, ажылдаар шиңээзин бедиткен. Күрүне эрге-чагыргазының бүгү адырларының, хөй-ниити болгаш политиктиг организацияларның каттыштырган күженишкиниң ачызында ниитилелдиң бүгү талаларын демократчыдары, угаан-бодал чаартыышкынының оруу-биле бурунгаарлаашкын уламчылаан. Эрге-хоойлу камгалалының органнары ажылын идепкейжиткен, оон ачызында кем-херек үүлгедириниң деңнелин элээн чавыдадыр арга бар болган.

1994 чылда экономиканы реформалаар кол сорулганы боттандырарынга ээлчеглиг базым кылдынган, чоннуң амыдыралының деңнелиниң улам ындай чавызаарын болдурбазының практиктиг хемчеглери алдынган. Чоннуң акша орулгалары хереглел өртектеринге болгаш тарифтеринге деңнээй көөрге мурнады өзери хандыртынган. Чүге дээрге сөөлгү 3 чыл дургузунда ол бир дугаар чедип алдынганы боор турар. Россия Федерациязының ортумак деңнели-биле деңнээрге акша орулгаларының база ийи дугаар ортумак ажыл төлевириниң хожудап турары кызырылган. Социал адырның албан черлерин чогуур хемчээлдерге акшаландырып келген. Бааза болур адырларның бүдүрүлгелерин чогумчалыг ажылдаар турарын чедип ап турган. Республиканың чону тараага, картофельге, ногааларга хереглелин бодунуң бүдүрген чүүлдери-биле кол нуруузунда хандырган. Республикаже аъш-чем болгаш үлетпүр бараанннарының кол хевирлерин сөөртүп алырынга үзүктелиишкин болдурбаан.

Эрткен чылын ажыл-агыйны чорударының хөй янзы хевирлерин тургузары дүргедээн. Продукция бүдүреринге база бараан саарарынга кол черни күрүнеге хамаарышпас сектор ээлей берген. Рыноктуг экономиканың инфраструктуразын база экономиканың чогуур механизмнерин хевирлеп тургузуп турар. Негелде болгаш хереглел механизми ажылдап эгелээн, конкуренция чижилгениң баштайгы демдектери көстүп келген. Рыноктуң инфраструктуразының тургустунуп келген байдалдарын таарыштыр ажыл эртип шыдап эгелээн ажыл-агыйжы кадрларга хамаарылга өскерилген. Ажылгыр сайгарлыкчылар чоорту көвүдеп орар. Биче бизнеске күрүне деткимчезин көргүскен. Экономиканы структура талазы-биле эде тургузарының Программазын боттандырып эгелээн, республиканың албан курлавырлары немежип орар. Даштыкы экономиктиг харылзаалар чурумчудар, ол ажылды федерация органнары-биле дүүштүрүп таарыштырарын күштелдирер, инфраструктураны болгаш программа ёзугаар эртемге үндезилээн бизнести тургузар талазы-биле хемчеглерни алган.

Бо бүгү-биле чергелештир улус ажыл-агыйының адырларынга бүдүрүүшкүн кудулаашкынындан, бүдүрүлгелерниң ажылдавайн туруптарындан чайлап шыдаваан бис. Улур-ледир санажылга кыдып шыдавазының, бүдүрүлгелерниң саң-хөөзүн экижидериниң, ажылдаар черлерни камгалап арттырарының база чааларын тургузарының нарын айтырыглары чидиг болуп артпышаан. Экономикага акша салыышкыннарының хемчээли кызырлып турар. Чоннуң чамдык кезектериниң орулгалары аажок өзүп, өскелериниң дыка кызырлып турар. Бойдус айыыл-халаптары экономикага багай салдарлыг болуп турган. Бо болгаш өске-даа бергедээшкиннер республикага экономиктиг реформаларны Чазактың чорударынга нарыыдаткан. Федерацияның эрге-чагырга органнарының чорудуп турары үндүрүг, чээли болгаш өртектер политиказы бүдүрүүшкүнү доктаамалчыдарынга база хөгжүдеринге деткимче болбайн келген. Чуртта инвестицияларга таарымчалыг байдал тургустунмаан, сайзырангай хоойлу-дүрүм баазазы чок. Республиканың Чазаа федералдыг төптүң чорудуп турар экономиктиг политиказының ниити концепциязының кызыгаарын барымдаалап ажылдаар ужурга таваржып турар. Экономиканы реформалаарының база ону кризистен уштурунуң аргалары болгаш иштики аргалары ам-даа долу ажыглаттынмайн турарын база миннириивис эргежок чугула.

1995 чылда Чазактың кол-кол сорулгалары мындыг болур: хууржудулганы уламчылаары, монополизацияны болдурбазы база чижилге байдалдарын тургузары, биче болгаш ортумак бизнести деткиири, экономиканы структура талазы-биле эде тургузарының программазын боттандырары, саң-хөөнүң калыг политиказын чорудуп, чурттан болгаш даштыкының инвесторларынга акшаландырыышкынынга чогумчалыг байдалдарны тургузары. Хөй янзы хевирлиг экономиканы хевирлеп тургузары 1995 чылда чижип шыдаар шиңээлиг бүдүрүлгени шилип көрүп деткииринче, а кордалып чидарген ажыктыы эвээштеринге чээли бээрин соксадырынче кирер арганы бээр. Кандыг-даа хевирлиг өнчүлүг, санажыр арга-шинээ чок бүдүрүлгелерге хамаарыштыр банкрот деп санаарының чурумун ажыглаар апаар, экономиканың күрүнениң талазындан эргелеп башкарарының база таарыштырарының механизмин ажылдап кылыр, ажыглаар, күрүнениң болгаш санажыр шинээ чок бүдүрүлгелерге ажылдаар удуртукчу кадрларны өөредирин уламчылаар. Карылгалыг колхоз, совхозтарны болгаш коллективтиг ажыл-агыйларны эде организастаарынче онзагай кичээнгейни салыры эргежок чугула. Санажылга кризизин ажып эртер сорулга-биле санажылга - санаашкыннарны сайзырангайжыдар. Вексельдерни болгаш өске-даа үнелиг саазыннарны ажыглап киирер талазы-биле улуг ажылды чорудар апаар.

Улустуң амыдырал деңнелин доктаамалчыдар база оон өзүлдезин хандырар сорулга эң чугула болуп турар. Адрестиг социал дузаламчыны бедидери-биле чергелештир, ниитилелдиң экономика-биле холбашкан идепкейлиг кезээниң күш-ажылчы болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын деткиириниң аргалары-биле чоннуң социал бот-камгалалын хөгжүдеринге кол кичээнгейни салыр апаар. Чазактың ажыл-чорудулгазы чоннуң кадыкшылын экижидеринче, оон культуразын, угаан-бодал байлаакшылын, мөзү-шынарын хөгжүдеринче, хоойлу-дүрүмнү быжыглаарынче угланып, деткээн турар.

Республиканың чону ам мурнувуста туруп турар сорулгаларны ниити херек кылдыр көөр болгаш оларны боттандырарын хандырар дээрзинге бүзүрелин Чазак илергейлеп турар, ол сорулгаларны бот-боттарынга бүзүрелдиң үндезининге база улур-ледир харысалгалыг чорукка, кризистен уштунуп үнериниң механизмнерин кады ажылдап кылырынга даянып боттандырар ужурлуг. Олар дээрге чедиишкиннерниң эң чугула политиктиг кезектери болгаш негелделери-дир.

Тыва Республиканың Чазаа.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ТУРАР

Чөөн-Хемчик кожуунда ИХК-ның КАИ ажылдакчылары эрткен 1994 чылда орук шимчээшкининиң чурумун экижидер база озал-ондакты болдурбазының хемчеглерин ап чорудар, чолаачыларның сагылга-чурумун бедидер дээш элээн тодаргай ажылдарны кылып чоруткан. Хөй-ниитиниң чурумун быжыг тудары-биле база орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун болдурбас дээш бүдүн чыл дургузунда орук чурумун хажыткан 1734 чолаачыны илереткен.

Хөй кезиинде чолаачыларның орук чурумун хажыдып турар чылдагааннары-биле таныжарга мындыг. Чамдыктарының машина башкарар эргелиг тускай документилери чок болгулаар, 373 ындыг «чакпыылдар» биске туттурган. Оон ыңай артык пассажирлер ап чорааны дээш 308, тормоз системазы багай дээш 214, техниктиг көрүлде эртпээн дээш 173 чолаачы торгаалга таварышкан.

Оон ыңай орук чуруму хажыткаш туттурган 1734 чолаачының 603-ү хуу, 1120-зи күрүне машиназын башкарып чорааш туттурган, оларның иштинде 119 кижи техниканы эзирик башкарып чораан болган. Оон түңнелинде 68 чолаачы машина башкарар эргезин казыттырган.

Машиназын эзирик башкарып чорааш бир чыл иштинде ийи удаа туттурган Чадаананың чурттакчылары М. Д. Моңгуш, Н. Ч. Моңгуш, Г. Г. Канчыыр-оол, Н. О. Доңгак олар машина башкарар эргезин үш чыл дургузунда казыткаппар.

Эрткен 1994 чылда ниитизи-биле кожуун девискээринге болган 22 автоаварияларны демдеглеттинген. Оон түңнелинде 21 кижи амытынындан чарылган, а 13 кижи кемдээн. 1993 чылга деңнээрге, автоавария саны 50 хуу өскен, кемдээшкиннер 40 хуу эвээжээн.

Эрткен чылдың ноябрьда чаъс чаггаш, улаштыр хар чагганындан орук хары ажок доштталган. Чолаачыларның серемчилел чогундан хөй озал-ондактар болгулаан. Он ийи айларның дургузунда машиназын эзирик башкарып чораан 7 чолаачының буруузу-биле автоаварийлар база болгулаан. Март айдан эгелеп кожуунга ниитизи-биле хуу кижилерниң болгаш күрүне автотранспорттары техниктиг көрүлдени эрткен. Оларның иштинден 34 машина техниктиг байдалының багайы-биле көрүлдени эртпейн барган. База ол ышкаш орук чуруму хажыдып чорааны илереттинген 1734 чолаачыга онааган 5782704 акша түңнүг торгаалдан 37093-ү амгы үеге чедир тырттынмаан. КАИ ажылдакчылары бүдүн чыл дургузунда албан черлеринге, организацияларга сес удаа лекция, беседаларны кылып чоруткан.

Чөөн-Хемчик ИХК-ның КАИ салбырының ажылдакчылары чедир кылдынмаан ажылдарны кылбышаан, техника башкарыкчыларының ортузунга корум-чурум талазы-биле ажылдарны кылып чорудуп, озал-ондак болдурбазы-биле бүгү-ле хемчеглерни алыр дээш кызымак ажылдап турарлар.

Юрий ДАМБА.

Чөөн-Хемчик ИХК-ның КАИ салбырының даргазы, милицияның улуг лейтенантызы.

ИЙИ КОШКАР БАЖЫ ЧАҢГЫС ПАШКА...

Шагаа-95-ке хамаарыштыр эскериглер

Шагаага белеткенмээн, ооң сагылга-ёзулалдарын кылбаан, оюн-тоглаазынга киришпээн, дой-доорамчызын амзаваан кижи кайда боор. Шагаа саңының ак-көк ыжы кала-даа: малчын аалдың коданынга, көдээ суурларның кавызынга, Каа-Хем биле Бий-Хемниң өлдиринде Хавырга даанга-даа дээрже шөйлүп үнүп турда, артыш-шаанактың арыглакчы чаагай айдыс чыдынга чеже кижи сүзүглепмээн чүве дээр.

ШАГАА ХҮНҮ ЧҮҮДЕН ЭГЕЛЭЭРИЛ?

«Эртежи кижи эзерлиг аътка таваржыр» дижир болгай. Шагаа эртенинде Хавырга даа кайы сен дээш, дорттап-дорттап парк өттүр базыптым он. Арыг ишти амдаа имиртин. Ийи хем белдиринге чоокшулап олурумда, дазылаан-дизилээн дааш үнген соонда, кызыл оттар дээрже дүңдүүштелип үнүп, агаарга кезек астынып чоруй, от-сырылар боол черже тоглап дүжүп турлар. Ол от-сыры үнүп турар черниң чижээн бодап базып ора, удатпаанда Каа-Хем аксында чал ээтпээнде тип каан өгге таваржы бердим. Аңаа баргаш, баштайгы таварышкан кижим ат-сураа дээш-даа эвес, аңаа-ла кижизиг ёзу-биле хүндүлээрим чогаалчывыс Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы болду. Ол мени дем-не эскерип каан хире. Уткуй баскаш, дораан барып амырлажып, чолукшудум. Чогаалчының чазык хүлүмзүрүүнге база ынчаар харылап, хүн эгезинде улуг кижиге дужарга, ол хүн аайлыг, чолдуг болур чүве дээн, «эртежи кижи эзерлиг аътка таваржыр» деп мерген угаадыгның база бир ужуру бо-ла болгай дээн бодалдардан сеткилимге чырыш кынды.

«Өртээл» өгнүн ээлери Чылгычы Ондар сайыт баштаан Культура яамызының коллективи болду. Аал ээлериниң сүттүг сарыг шайын, изиг мүнүн-даа аартадывыс, эъдин-чемин-даа чооттадывыс. Демги-ле эртежи кижиниң база бир кежии ол-ла болгай.

Бедик дагда саңче үнер бетинде ам-даа улус немежип кээр чадавас деп кордап, кезек манадывыс. Сураг. Га күштүг сооктан чалдавганы ол, та Шагааны саң-биле уткуур чанчыл-ёзулалывысты тоомчага албазывыс ол, та чарлал-рекламаларның чонга орта четпээни ол, өртээл өгге ындыг-ла хөй кижи чыылбайн барды.

Ынчалза-даа Хавырга даа куруглаваан, саң одаа ээзиревээн. Ынаар баштайгы орукту «Дүңгүр» ниитилелиниң хам-чаячылары эртенгиниң 5 шактан-на изеп үндүрүпкен чордулар. Бис база чоорган боор, мунганыптывыс —чогаалчывысты мурнапкаш, Хавырга даавын саңынче чүткүдүп үнүптүвүс. Бистиң ол күженнишкиниивис халас барбады. Саң одаанда дериг-дүңгүрлүг Александр Сааяга, «Дүңгүр» ниитилелиниң даргазы Дугар-Сүрүң Ооржакка ужуражып, амырлажып чолукшуштувус. Олар бисти эм-дом аржааны-биле уткудулар. Эртежи кижиниң «эзерлиг аъдының» база бирээзи ол. Ооң соонда боттарывыс база чажывыс чажып, чаламага дадаазыннарывыс баглап, ап чораан аъш-чемивис дээжизин ыдык саңга өргүдүвүс. Ол база-ла эртежиге онаажыр кежик ёзулалы.

Ол ёзулалдан энежилер база озалдавадылар. Кол редактору Артык Ховалыг, сураглыг журналист, шүлүкчү Кара-Күске Чооду баштады бүдүн коллективи-биле келдилер.

Олар келген соонда, одаг долгандыр оюн-баштак улам өскүп, өң-тала ийи чогаалчывыс, аразында «кара-күске, кызыл-эник канчап чурттап чоруур ирги» дижип, удурдедир чижи-даа кааптылар. «Кара-күскелер» термозта шайын кударга, «кызыл-эниктер» хойлааракта сүттүг шайы-биле харылап, «күскелер» доорап каан кыда уштуп, чылгаага четтирерде, «эниктер» бондаа боткур, кончуг бениң кыдазын баштады каш янзы аъш-чемин сөңнеп кээрде, «Саңга өргүүр чаңгыс чүгле теве эъди чок-тур» дижип ончаладывыс.

Ол-ла ынчап турувуста хоочун телеоператор Карма Монгуштуң камеразы чыылганны эргий берди. Чогаалчывыс ишкир хойнундан ам кончуг чараш хола бурган, очур дээр ыдыктыг херексел уштуп кээп, хамыкты кайгадып, ол ийи ыдыкты холдарынга тудуп ап, йөрээл-чалбарыын кылды.

Бо бүгүнү чогум-на мынчаар бижээним база ужурлуг. Чүү-даа чүве баштыг, эгелиг болгай—чаа чыл-даа ындыг, чаа хүн-даа ындыг. А Шагаа ышкаш ыдыкшыл ёзулалдарлыг байырлалдың эгезин көрбээн кижи ада-өгбелериниң чаңчыл-сагылгаларын канчаар хүндүлеп, хүлээп ап, эдерип, тооп чор мен дээрил? Саң одаанга турган каш кижи ол дугайын чугаалажып, хоорайжыларывыс ам-даа чонунуң чаңчыл-сагылгаларынга чаңчыкпайн турарынга хараадаксап, бирде оларны агартып, чыккылама соокка шамнап, бирде хоорай чагыргазының чаңгыс аай программа тургузуп, чон ортузунга тайылбыр ажылын чедир чоргуспайн турарынга-даа чедип турдувус.

ЧАҢГЫС ХҮНДЕ КАЯА-ЧҮГЕ ЧЕТТИГЕРИЛ?

Шынап-ла ындыг. Тывалар мындыг таварылгада ийи кошкар бажы чаңгыс пашка сыңышпас дижир. Бо мерген сөстерниң алыс утказы чүгле ийи боду көрүшпес кижилерге эвес, а ажыл-хемчеглер чогуп-шуудавайн, капсырлажып-сыңмарлажып, бот-боттарынга шаптыктажып туруп бээринге база хамааржыр. Черле ынчаш бистиң улуг-улуг ажыл-хемчеглер, байырлалдар-даа эрттирерде болганчок-ла бачыдаар чаңывыс бар. Тыва кижи үр бодаар, чаңгыс кылыр дижиривис-даа бар-ла. Ол ындыг-даа ыйнаан. Ынчалза-даа чүвени баш удур көрүп, ылаптап алганда, ынчан кандыг-даа чорук бүдүнгүр, чогунгур болурун билбес кижи чок. Ынчанмаска Шагаа, Наадым ышкаш байырлалдарның дыка хөй көрүлде хемчеглери чаңгыс хүнде чаңгыс черге тырлы бергилээри хаая эвес болгулаар-дыр.

Бо удаада база ынчалды. Чаңгыс аай тодаргай тайылбырлыг план-программаның (хоорай чагыргазындан) чогундан, солуннар арыннарынга дам-дум чарлалдар көстүп кээп тургулаанындан чамдык хемчеглер капсырлажып, чонну ынчалдыр хей черге кыскарар чорукка-даа чедирип турду. Чижээлээрге, Шагаа хүнүнде «Херел» спорт ордузунга болган хүрешти дыка хөй кижи көрбээн, шанактыг аъттарга уруглар селгүүстедири, канат тыртары, хаак чарыжы-даа, буга-шыдыраага мөөрей-даа болбаан. Рекламаларның чедимче чок болганындан, шагаажыларның хөй кезии дыштанылга хүнүн, концерт көөрү-биле солуй, соора билип, хөгжүм-шии театрынга чаргы-чеме-даа үндүрүп тургулаан болду.

Мындыг байдалдарның тургустунуп кээриниң база бир чылдагааны каяа-даа: республика, кожуун, суму-даа чергелиг доктаамал ажылдаар байырлалдар комиссияларын тургуспайн турарывыста. Бир эвес ындыг комиссияларны (чүгле улуг эрге-дужаалдыг, кедергей чай чок ажылдыг даргалардан бүткен эвес, а чоннуң чаңчыл-сагылгаларын эки билир, сагынгыр-тудунгур кижилерден база) шын шилип тургузуп аар болза, ынчан кандыг-даа деңнелдиң чазак-чагыргазы думчукка тулуп келген хемчеглерден девидээр-бачыдаар чоруктан хостуг болур ийик. Ылаңгыя Шагаа, Наадым ышкаш байырлалдар-дыр. Бо дээрге шуут онзагай—бир талазында национал оюн-тоглааны, ийи талазында концерттиг көрүлделерни база хаара тудуп турар, ынчангаш организастап эрттирери безин дыка нарын байырлалдар. Бо удаада Шагаа бүдүүзүнде-даа, Шагаа хүнүнде-даа болуп эрткен ындыг ажыл-хемчеглерниң кайызынга-даа четтигип эрттирерин ооң организакчылары, — филармонияга Титов Санчат (ол башкарыкчы база боор турган), Вячеслав Донгак, Арат шөлүнге, хөгжүм-шии театрынга сценарийни бижип, ниити башкарылганы холга ап турган Х. Ө. Ширин-оол-даа дыка-ла оралдаштылар. Бо чорукту эрги болгаш чаа ёзуну улусчу болгаш амгы чаңчылдарны бириктирип, чонга чедирериниң аргаларын дилеп тываларының оралдажыышкыны деп үнелээр херек.

Ынчалза-даа ийи кошкар бажын чаңгыс черге сыңырары берге. Филармонияга баштайгы кежээде улусчу оюннар организастаары кызыды-ла четтикпейн барганынга, кандыг-чүү-даа бол сценарийни тургузушкан кижи болганымда, оон шала ундараксап үнген мен. Ынчалза-даа дыштанылга хүнүн чогум-на улусчу болдурарын кызыдып турган Титов Санчат дараазында хүнде боду башкарып кирипкеш, черле эр-хей болду, байдалды эдип, национал оюн-тоглааны-даа чединишкинниг организастап эрттирди. Шак ындыг байдал хөгжүм-шии театрынга база тургустуна бээриниң кыры чорда, бөгүн бо ордунуң алыс черле ээзи апарган Хертек Өлбезекович көрүкчүлерге кезек када таваржы берген мапаашкынны эдип, байырлал кежээзин шуудады берди.

Бо байырлал үезинде эскертинген чамдык эскиттерден кандыг түңнелди үндүрүп болурул? Хамыктың мурнунда, улус чонну чаңчыл-сагылгаларны чүгле ужур дээш эдерерге эвес, а санын күүседиринге чаңчыктырар. Маңаа бичии-ле таваржып келген аргалардан эгелээш, пропаганданың бүгү чепсек-херекселдерин бүрүнү-биле билдилиг ажыглаар, ооң-биле Шагаа, Наадым дээн ышкаш улуг байырлалдарның национал утка-хөөнүн улам байыдар, харын-даа күрүне чергезинге, чазак деңнелинге көдүрүп, оларны чүгле национал, улусчу, байырлалдар деп чарлык боору-биле кызыгаарланмайн, тускай дүрүм-саавырын (мээң билбезим, бар-даа боор чадавас) ажылдап кылыр.

Ынчан бо улусчу байырлалдар чүгле Тывага эвес, а бистиң кайгамчыктыг хөөмей, сыгыдывыс дег, делегей чергезинче делгерээр ужурлуг.

Чап ЧҮЛДҮМ.

ХАЛАС ЧЕМГЕРГЕШ, ОЙНАТКАН

Кызылда кызыгаарлаан харысалгалыг «Чодураа» эштежилге кафезиниң директору Владимир Амырның сагыш-човаашкынныг эгелээшкини-биле хоорайда бильярдка хандыкшылдыг пенсионерлерниң маргылдаазын организастап эрттирген. Аңаа 55 хардан өрү назылыг он кижи киришкен. Маргылдааны дескиндир ойнаар система-биле эрттирген.

Ооң кол судьязынга Кызыл-оол Түлүш ажылдап, маргылдааны бедик деңнелге организастаан.

Неделя иштинде ойнакчыларны кафеге халас чемгерип, столга ойнаарын база халас чоруткан. Маргылдааның түңнелин үндүрерге, бирги черни хоочун чолаачы Чкалов Сарыгларович Халарбаа ээлээн. 2-ги черни бильярдтың хоочун ойнакчызы Кызыл-оол Кокейевич Түлүш, үшкү черни Орланмай Ёнзакович Ондар тус-тузунда алган.

Ол маргылдаа доозулган соонда, демги-ле хоочун спортчуларның аразынга блиц-турнир (шарикти өске шариктерге дээртпейн киирер) маргылдааны чоруткаиы база солун болган. Оюн Манай-оол аңаа он ийи шарикти кииргеш, бирги черже үнген. 2-ги, 3-кү черлерни Байыр Тюлюшович Санчы биле Кызыл-оол Кокейевич Түлүш олар үлежкен.

Бирги маргылдаага 76 харлыг хоочун ойнакчы Соян Соянович Сонам көрүштүг солун ойнап, көрүкчүлерни магададып турган. Ол маргылдааның чемпиону Чкалов Халарбааны уткан. Ол ниитизи-биле 4 шыырак ойнакчыны ооң утканын демдеглээр херек. Ол ышкаш хоочун ойнакчы О. Е. Ондар кончуг чараш оюннарны ойнааны солун болган. Маргылдааның тиилекчилерин тус-тузунда шаңнаан. Моон соңгаар хоочуннар ортузунга ам-даа спортчу маргылдааларны эрттирери күзенчиг.

Киим-оол ХЕРТЕК.

УДУРТУКЧУНУҢ ҮЛЕГЕРИ

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының ажыл-ишчилери Чаа чылдың «Шагаа-95» байырлалын спортчу оюннар колдады багай эвес демдеглеп эрттирген. Кажыктап ойнаарының хөй янзы хевиринге улуг назылыг кижилер идепкейлиг киришкен. Ылаңгыя кажык адарынга ажыл-агыйның кол мал эмчизи Ким-оол Куулар кымга-даа аштырбайн, бирги черни ап үнген. Ийиги черни хоочун башкы Дырай-оол Монгуш ээлээн.

Чөвүрээзин чонуп каапкан бедии 10 метр кылаң тас чагы бажынга өртектиг барааннар дүжүрүп алыр дээш спортчулар улаң-улай чүткүп үнүп, чагы орту чедип чорааш-ла, сывырлып бадып, хомудааныңдан алгы-кышкызын топ, катап база-ла дырбактанып үнүп турган. Ынчалзадаа аныяктар Геннадий Оюн, Шолбан Оюн, Иван Болат, Олег Оюн оларга чедер кижи тывылбаан.

Көрүкчүлерге бир көрүксенчиг маргылдаа тыва хүреш болган. Мөге-шыырак ажылчыннарын баштапкаш, ажыл-агыйның директору М. Ч. Оюн чула-ла тудушкан. Удуртукчу кижи ынчаар идепкейлиг киржип турда, ажылчыннары база ындыг болур-даа-дыр. Директор бирги черни алгаш, тулган шыырак хой-биле шаңнаткан. Ийиги, үшкү черлерни ажыл-агыйның механизаторлары Май-оол Куулар, Боралдай Ооржак ап үнгеш, база-ла хой-биле шаңнатканнар.

Эр улус аразынга хөл-шыдыраага 11 кижи ойнаан. Бирги черни Антонин Оюн алгаш, шак-биле шаңнаткан. Ийиги черни Кызылдан барган Юрий Ондар алгаш, акша-хаптыг кур-биле шаңнаткан. А үшкү черже федералдыг харылзаа белдириниң монтёру Александр Санников үнгеш, кидис идик-биле шаңнаткан.

• • •

Бай-Хаак суурга болуп эрткен, Шагаа-95-ке тураскааткан спортчу оюн-тоглаа база арбын болуп, чон Шагааны алгаг-йөрээлдиг, аъштыг-чемниг демдеглээн.

Кыс уруглар ортузунга болган хөл-шыдыраа маргылдаазы хөлчок солун, харын-даа чаптанчыг болган. Ол мөөрейге башкы Рада Ховалыг тиилээш, 40 муң рубль-биле шаңнаткан. Бай-Хаак школазының 8-ки клазының өөреникчизи Лариса Бегзикей туруштуг ойнааш, 2-ги черни алган. Аңаа шаңнал кылдыр 30 муң рубльди тудускан. А мөөрейниң эң бичии назылыг киржикчизи, ол-ла школада 4-кү классчы Анара Монгуш шыырак ойнаан. Азаның бичези кончуг дижир. Ол шыырак дээн шыдыраачыларның ырмазын сыккан. 3-кү черни ээлээн Анарага 20 муң рубль шаңналды тывыскан.

Савый-оол ООРЖАК.

Кенден Комбуевич ИРГИТ

Таңды кожууннуң Балгазын ортумак школазының төөгү, ниитилел эртемнериниң башкызы Кенден Комбуевич Иргит 1995 чылдың февраль 5-те 59 харлап чоруй аар аарыгдан мөчээн. Кенден Комбуевич 1936 чылдың май 1-де Мөңгүн-Тайга кожууннуң Каргы сумуга төрүттүнген. Күш-ажылчы намдарын 1960 чылда Мугур-Аксы школазынга башкылап эгелээш, бүгү назынында улус өөредилге шугумунга бараалгаадып, хөй-хөй чаштарны эртем-билигге өөредип, кижизидип чораан. Мугур-Аксы школазынга өөредилге эргелекчилеп, директорлап, Тожунуң Ий школазынга, Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлык школазынга башкылап, Каа-Хемниң Сут-Бажы школазынга, Таңдының Кочетово школазынга хөй чылдарда директорлап ажылдаан. Амыдыралының сөөлгү чылдарында Балгазын ортумак школазынга башкылап турган. Каяа-даа ажылдап чорааш, келир үениң салгалын кижизидер, эртем-билигге чедирер дээш бүгү күжүн салып, ак сеткилдиг, кижизиг мөзүзү-биле ажылдап чорааны коллективиниң, өөреникчилериниң хүн-дүткелин чаалап ап чораан. Кенден Комбуевич Иргит дугайында чырыткылыг тураскаал ажы-төлдериниң, төрелдеринге кезээ мөңгеде артар.

теринге кезээ-мөңгеде артар.

Төрелдеринден, эш-өөрүнден.

• • •

Оршукшудулга Кызылдың хөөрүнге февраль 8-те 13 шакта болур. Кожууннардан келир төрелдеринге адрес: **Кызыл хоорай, (№ 14 магазин чоогунда) Северная кудумчузу, 10 а-2.**

ЧАРЛААЛДАР

1995 чылдың февраль 11-12 хүннеринде Чадаана хоорайга спорттуң хоочуну, Хөндергей чурттуг Бирлей оглу **Эрес-оол Монгуштуң** чырыткылыг адынга тураскааткан, хол бөмбүүнге эр, херээжен улустарның, спорттуң хоочуннарының маргылдаазы болурун дыңнадып тур.

Шаңналдары: бир дугаар чер алган командаларны иртер, кубоктар болгаш 5 чүс-5 чүс муң рубль-биле, ийи, үш дугаар чер алган командаларны иртер болгаш акша шаңналдары-биле шаңнаар.

Эң эки халдакчы, көдүрүкчү, аарыкчы, идикхеп дээш тускай шаңналдар база бар.

Команда бүрүзүнүң баш удур киирер дадывыры 70.000 акша.

Кожууннуң спорт комитеди.
Оргкомитет.

Кызылдың автошколазының 1981 чылдың февраль 17-де Алексей Федорович Пиче-оолдуң адынга тывысканы № 731645 херечилели читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Д. И. Чыдымның угбазы

Татьяна Чыдымовна
ШОЖУТТУҢ

мөчээни-биле холбаштыр аңаа ханы кажыыдалды РФ ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди илергейлеп тур.

Башкы, күш-ажылдың хоочуну

Татьяна Чыдымовна
ШОЖУТТУҢ

аар болгаш үр аарааның сөөлүнде 54 харлап бар чораан назынында мөчээнин Кызыл кожууннуң өөредилге килдизи, Кара-Хаак ортумак школазының коллективи улуг хараадал-биле дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, төрел-дөргүлүнге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Бай-Тайга кожуун чагыргазы, Тээли суур чагыргазы, Республиканың культура, уран чүүл ажылдакчылары Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү, Тыва республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Бай-Тайга кожуун чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи Борис Чамбыттың ачазы

Чамбыт Дамбыевич
САЛЧАКТЫҢ

үр болгаш аар аарааш, 1995 чылдың февраль 4-те 87 харлыында мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, республиканың Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү, Бай-Тайга кожуун чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи Б. С. Чамбыттың ачазы, күш-ажылдың, колхоз, совхоз тургузуушкунунуң хоочуну

Чамбыт Дамбыевич
САЛЧАКТЫҢ

амыдырал-чуртталгазының 88-ки чылында мөчээнин Бай-Тайга кожуун, Тээли суур чагыргалары, кожууннуң культура килдизи дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Балгазын ортумак школазының башкызы

Кенден Комбуевич
ИРГИТТИҢ

мөчээни-биле холбаштыр школаның коллективи ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Күш-ажылдың хоочуну, Маалыр-пе Хүн-Сая Кежиковна Араптанның хеймер уруу

Урана ЧАМЫЯННЫҢ,

улуг уруу — «Өг-бүле төвүнүң» оралакчы директору Тамара Дувановна биле кожууннуң одалга чериниң директору Василий Владимирович Бүрбүлерниң уруу

Мөңгүн-кыс БҮРБҮНҮҢ

дерзии үүлгедикчиниң холундан Кызылга мөчээнин Эрзин кожуун, Бай-Даг, Нарын суму чагыргалары дыңнатпышаан, хүндүлүг авага, ада-иеге, оларның ха-дуңмаларынга, эш-өөрүнге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Салым-чаяанныг улусчу талантылыглар

ХӨГЖҮМЧЕ ЧҮТКҮЛ

Уран чүүлдүң делегейинче кирип, ону шиңгээдип, өөренип деп чүве кончуг нарын. Төрүмелинден бурганның чаяап кааны салым-чаяаны чокта, олче семээри күзенчиг эвес. Ынчалза-даа бистиң бөгүңгү аныяктарывыстың аразында сагыш-сеткили арыг, бойдустуң бодундан чайгаар бүткен талантылыг оолдар, кыстарның барынга кижи чоргаарлаңыр. Ындыгларга Светлана Монгуш (Күжүгет), Хензиг-оол Күжүгет утбашкылар хамааржыр. Оларның дуңмалары — ортумак школаны доозары билек шериг чоруй барган Хемчик-оол, сески классчы Чингис, «азаның бичези» алды дугаар класста өөренип турар Гриша база хөгжүмге хөлчок сундулуг.

Бир кыс, дөрт оолду (оларның кырынга улуг уруунуң уруу Олча база немешкен) өстүрүп, кижизидип чоруур Тамара Суваңовна Күжүгет тура-соруу быжыг, чуртталгага туруштуг, эш-өөрзүрек, экииргек сеткилдиг, эриг баарлыг эки ие-херээжен деп өг-бүле кежигүннери-биле чугаалажып оргаш эскерип билдим. Амыдырал ээр-дагыр оруктарлыг дижири-ле шын — өөрүшкү, муңгарал, алдар-мактал, алдагдалдар дээш хүн бүрүнүң болуушкуннарынга чүү турбас дээр. Ооң хууда салымхуузу шуудап чогуваза-даа, ханы ынак ажы-төлүн кара чааскаан бут кырынга тургузуп, амыдыралдың шын кокпа оруупче көдүрүп үндүрүп келген.

— Амыдырал кижиниң башкызы деп угаадып билип чоруур мен — дээш, Тамара Суваңовна чугаазының угшиин уругларынче угландыра берди. — Төрүп алган ажы-төлүм дөгерези хензиг чажындан тура-ла хөгжүм аялгаже чызаалаксаар, аңаа хандыкшаан мындыг улус-ла-дыр. Боларның-на иштинде хырны тодуг, идик-хеви бүдүн, өөредилгези багай эвес, келир үези эки болзун дээш кызып-кылайып ажылдап, чурттап, амыдырап келген мындыг чүве-дир ийин.

Өг-бүлениң улуг уруу 1970 чылда төрүттүнген. Бичии Светаның хөгжүмче чүткүлү эге класстарга турда-ла илерээн. Ону музыкага салым-чаяанныглар школазынга күзелдии-биле хүлээп ап, баян салбырынга киирип каан. Музыкага сеткил-сагыжын-дан бердинген болгаш, баян башкызы Владимир Николаевич Швецовтуң өөреткен ноталарын улут бергедээшкин чокка шиңгээдип ап, келир үениң хөгжүмчүзү болурунга идегелди шынзыктырган.

Салым-чаяанныгларның аразында шылгараңгай өөреникчилерни Новосибирск консерваториязының чанында уругларның музыка школазынче шилилге чылдың-на чорун турар. Ол шилилгеге алдыгы классчы Света база таварышкаш, шылгалдаңы чединишкиниг дужаагаш, хөгжүмче чүткүлдүг чаш кижи Саян артынче өөренири-биле аъттанышкан. Аал-оранындан ырак чер чорун көрбээн бичии кижиге өске улуг хоорайга чеде бээрге, баштайгы үелер дыка берге болганын Света ам сактып чугаалаар. «Аал-оранның, дуңмаларың, бистерни дээш сагышсырава, уруум. Башкыларыңның сүме-сөзүн кулак дашты-биле эрттирбейн, кичээнгейлиг эки дыңна, чүгле кызып өөрен, кызым» деп авазының узун орукче үдеп турда берген чагыы ооң бодалында чеже-даа таңмалаңып калган болза, өске кижилерге ижигерн ындыг-ла амыр эвес болбайн аан. Дүне, хүндүс-даа дүрген-не чанза, аалымга четсимзе, аваманың чанынга болзумза деп баштап уштунмас чаңгыс бодал ол.

Амыдыралда базым бүрүзү демисел дижири үндезинниг, бадыткалдыг болуру чугаажок. Эртем-билиг чедип алырынга-даа, эки чурттаарынга-даа каалама ажык орук каяа турар. Ол Новосибирскиге алды чыл дургузунда өөренгеш, музыка школазының баян салбырын дооскаш, олла чылын Кызылдың уран чүүл училищезинче улаштыр өөренип киргеш, ону дараазында чылында баян ойнаар мергежилдиг доозуп үнген.

Баян ойнаарынга өөреткен сагыш човангыр, чаагай сеткилдиг башкылары Владимир Николаевич Швецов (ол ам бистиң аравыста чок), Александр Витальевич Куприн (Новосибирск хоорай) оларның дугайында Света чылыы-биле сактып чугаалап, уран чүүлдүң кайгамчык делегейин ажыдып кирериниче дузалааныңга, артында-ла кыс кижи баянист тускай эртем-билиглиг болурунга боттарының үлүг-хуузун киириштиргенинге өөрүшкүзүн илередип олурар. Сезен чылдарның музыка школазының сургуулу Света Күжүгет ам Светлана Мөңгүн-ооловна Монгуш фамилиялыг болуп, уран чүүлге салым-чаяанныг уругларны бодунуң хөй чылдарда өөренип келгени чедип алган эртеминге, баян ойнаарынга баштайгы нота-бижиктерни шиңгээдирип, башкының чымыштыг ажылынче шымнып кирген. Өглүг-баштыг, Олча деп аттыг кыс уруг олчалыг-даа болган. Боду бөдүүн, алызындан-на эрес-кежээ, ажылгыр, биче сеткилдиг болгаш бичии өпеялыг безин апарган, «көк хырын» үезинде хөөкүй дуңмаларынга идиг берип, кара чааскаан дырбаңайнып, шимченип, ажыл кылып, ашкарып-хепкерип чоруур күжүр авазынга деткимче көргүзүп, «Шын» солун редакциязынга аштакчылап кирип алгаш, эвээш-биче-даа бол, өг-бүле бюджединче акша-көпеекти киирип, амыдыралга туруштуун салбаан.

Өвүрнүң Улаатай чурттуг өг-бүле туткан эжи Орлан Монгуш чамдык кежээлерде Светазынга дузалажып, редакция бажыңының шалазын чугжуп, богун төккен турарын бо-ла эскерер мен. Баажызы билдинмес кадыг-берге рыноктуң сы мунуушкуну турда, ажыл дилеп чоруур болза ат болур, аштап суксап, сотка-даа дүшсе хөңнү. Аныяк-өскен Света биле Орлан ышкаш ажылгыр-ла болза эки. Орланны көөрүмге чурттап турар бажыңының чанында хар-даа эжип турар кижи. Ол ам хоорайның бир тудуг черинде чазанықчылап ажылдап турарын чугаалап оржук. Бажыңынга киргеш эскергеним болза, манчы тудары база хөлчок болчук. Орлан ам бо чылын Кызылдың автооруқ техникумун бот-өөредилге-биле доозуп турар.

Света биле Орлан авазының бажыңының бир өрээлинде сыңмарлажып чурттап орар. Аныяк өг-бүлеге оларның дун кызы Олчага олча база улажыры чугаажок. Авазындан аңгыланып, тускай чурттаар оран-савага та кажан четтигер күжүрлер чүве, ол билдинмес.

Хензиг-оол Күжүгет Светадан дөрт хар бичии. Ындыг-даа бол «Мурнай үнген кулакты, соңнай үнген мыйыс эртер» дээни ышкаш, ол угбазының изин истээш, ооң Кызылга, Новосибирскиге өөренип турганы уругларның музыка школаларын кайызын-даа тускай эртемниң талазы-биле флейта ойнаарынга тулган эки өөренгеш, Новосибирскиниң консерваториязынче улаштыр өөрени берген.

— Делегейни дескиндир ойнаан алдарлыг цирк артизи-биле атташ-тыр сен аа, Хензиг? — деп, соругдаап кызы Топя-биле манчы тутчуп, далган өйүп турда чугаа эрекседим.

— Ындыызын ындыг-ла харын. Ынчалза-даа ынак артизивистиң ады фамилиязы болу берген чоржук. Хамык ужур ат-сывында-даа эвес, кайгамчык уран талантызында турган боор.

Ол ооң ыңай хөгжүмнүң нарын делегейинче кажан, каяа эге базымнарны кылып киргенин сонуургатты. Хензиг-оол база-ла угбазы Света ышкаш Кызылдың № 2 школазынга өөренип турган. Ийиги класстан эгелеп, баштай школага кичээлдер эрттирер, азы музыка школазы баар. Флейтага хөгжүм өөренири ооң школага кичээлдерни кайы ээлчегде өөрениринден хамааржыр турган. Эртенги азы дүъштеки-даа шактар таваржыр.

Ооң хөгжүмчү болуп хевирлеттинеринге дузалаан башкызы Вячеслав Альбертович Тапов. Хензиг-оол уругларның музыка школазынга үш чыл өөренип чорда, Новосибирск консерваториязының школазындан башкылар келгеш, хөгжүмге шылгараңгай, салым-чаяанныг оолдар, уруглар аразынга шилилге чоруткан.

Хензиг-оол Күжүгет ол шилиишкин үезинде шылгалдаларны кончуг эки дужаагаш, консерваторияның школазынче өөредилгезин уламчылап, Новосибирскиже чорупкан. Ол аңаа башкызы Анна Прокопьевна Курапованың удуртулгазы-биле флейта клазынга беш чыл өөренгеш, оон улаштыр Новосибирск консерваториязынче өөренип кирген. Консерваторияның ийиги курузун өөренип доскаш, кадыының байдалы-биле академиктиг шөлээ алгаш, ам ТР-ниң Культура, туризм, кино яамызының симфониктиг оркестринде хөгжүмге сонуургалын кошкатпас дээш ажылдап турар.

Данзы САЛЧАК.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 7-ДЕ
«НАЙЫРАЛ» «Билдинмес харылзаалар» 10.00, 12.30. 13.00, 17.30 шактарда.
«КАА-ХЕМ» «Назы четкеннер моорлап кирипнер!» 13.10, 15.10, 17.10 шактарда.
«ВОСТОК» «Дина» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда
«ОТЧУГАШ» «КИД шиишкин» 11.30, 13.30, 15.30 шактарда. «Ангелдиң чүрээ» 17.30 шакта.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — [illegible]
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тираж 16271. Индекс 54240. Чагыг № 35—291.